

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNDE İSTİHDAMIN
AZALMASI VE İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ**

Sevgi ERHALİM

Danışman
Prof. Dr. Tijen ERDUT

2011

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2007801698

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Sevgi ERHALİM
Tez Başlığı : Türkiye'de Tarım Sektöründe İstihdamın Azalması ve İşgücü Piyasasına Etkisi
Savunma Tarihi : 17.08.2011
Danışmanı : Prof.Dr.Tijen ERDUT

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Tijen ERDUT	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Dilek ESER İYİLİKÇİ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Utku UTKULU	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği
Oy Çokluğu ()

Sevgi ERHALİM tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Türkiye'de Tarım Sektöründe İstihdamın Azalması ve İşgücü Piyasasına Etkisi" başlıklı Tezi () / Projesi () kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum, “**Türkiye’de Tarım Sektöründe İstihdamın Azalması ve İşgücü Piyasasına Etkisi**” adlı çalışmanın tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunların atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

Sevgi ERHALİM

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi Türkiye’de Tarım Sektöründe İstihdamın Azalması ve İşgücü Piyasasına Etkisi

Sevgi ERHALİM

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Programı

Tarım sektörünün ulusal gelir içindeki payının yıllar içinde azalma içine girmesi sanayileşmenin ve gelişmenin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Sanayileşme sürecinde ülkelerin ulusal geliri artıkça, tarım sektörünün ulusal gelir içindeki payının azalması ve sanayi sektörü ile hizmetler sektörünün paylarının artması beklenen bir gelişmedir. Ancak ülkemizde tarımın ulusal gelir içindeki payında yaşanan düşüşün sağlıklı bir gelişimin göstergesi olup olmadığının tartışılması gerekmektedir.

Günümüzde ekonomik büyüme sürecinin bu denli yabancı sermaye girişlerine bağlı olması ve Türk sanayi sektörünün uluslararası sermayeye entegre olmuş taşeron bir sanayi haline dönüşmesi yaratılan istihdamın geçici ve istikrarsız bir nitelik taşımaya yol açmaktadır.

Dolayısıyla günümüzde Türkiye’de tarımsal istihdamın azalmasının birçok farklı gerekçesi bulunmaktadır. Kalkınma paradigmasında yaşanan değişim, yapısal uyum politikalarının uygulanması ve ekonomik krizler gibi birçok faktörün genel olarak istihdamı ve tarımsal istihdamı azaltan etkiler yaratmaktadır. Ancak ülkemizde işgücü piyasasında yaşanan dönüşüm ve işsizliğin sürekli olarak artmasında, tarımsal istihdamın azalmasının rolünün sorgulanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstihdam, Tarımsal İstihdam, İşgücü Piyasası, İşsizlik.

ABSTRACT
Master's Thesis
The Decrease In Agricultural Sector Employment And
The Effect On The Labor Market In Turkey

Sevgi ERHALİM

Dokuz Eylül University
Graduate School Of Social Sciences
Department of Labour Economics and Industrial Relations
Labour Economics and Industrial Relations Programme

The decrease in the share agricultural sector has in the national income within years is accepted as an indicator of industrialization and development. In the process of industrialization, it is an expected development that as the national income of countries increases the share of agricultural sector decreases and the shares of industry sector and services sector increase within the national income. However, whether or not the decrease experienced in the share of agriculture within the national income in our country is the indicator of a healthy progress should be discussed.

How the process of economic growth is depending on the foreign capital inflows today and the fact that the Turkish industry sector has become a subcontractor industry integrated with the international capital cause employment generated to have a temporary and instable quality.

Therefore, there are various reasons behind decrease experienced in the agricultural employment in Turkey today. Many factors such as the change experienced in the development paradigm, executing the structural adjustment policies and economic crises generally create effects that decrease the employment and agricultural employment. However, the role of the decrease in the agricultural employment shall be questioned in relation with the constant increase in the transformation and unemployment occurring in the labor market in our country.

Keywords: Employment, Agricultural Employment, Labor Market, Unemployment.

İÇİNDEKİLER

TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNDE İSTİHDAMIN AZALMASI VE İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLO LİSTESİ.....	x
GRAFİK LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNÜN VE TARIMSAL İSTİHDAMIN ÖZELLİKLERİ

I. Türkiye’de Tarım Sektörünün Özellikleri	3
A. Sayısal Özellikler	3
1. Tarım Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı.....	3
2. Tarım Sektörünün Katma Değer İçindeki Payı.....	9
3. Tarım Sektörünün Dış Ticaret İçindeki Payı.....	12
B. Yapısal Özellikler.....	18
1. Parçalı Toprak Yapısı.....	18
2. Küçük Çiftçiliğin Yaygınlığı.....	21
3. Verim Düşüklüğü	22
II. Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Özellikleri.....	23
A. Sayısal Özellikler	23

1. Kırsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Payı.....	23
2. Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı.....	25
3. Tarım Aktif Nüfusunun Çalışma Statüsüne Göre Dağılımı.....	30
B. Yapısal Özellikler.....	33
1. Tarım Nüfusunun Ulusal Gelirden Aldığı Pay	33
2. Tarımsal İstihdamın Enformel Niteliği	35

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMSAL İSTİHDAMIN AZALMASININ GEREKÇELERİ VE TARIMSAL İSTİHDAMI AZALTAN UYGULAMALAR

I. Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Azalmasının Gerekçeleri	39
A. Kalkınma Paradigmasının Değişimi.....	39
B. Yapısal Uyum Politikaları	48
C. Ekonomik Krizler	54
II. Türkiye’de ... Tarımsal İstihdamı Azaltan Uygulamalar.....	59
A. Tarımın Uluslararası Rekabete Açılması	59
B. Tarımsal Desteklerden Vazgeçilmesi.....	64
C. Tarım Arazilerinin Satılması.....	70
D. Sözleşmeli Çiftçilik Modeline Geçilmesi	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMSAL İSTİHDAMIN AZALMASININ İŞGÜCÜ PİYASASI BAKIMINDAN SONUÇLARI

I. İşsizlik.....	79
II. Enformelleşme.....	88
III. Güvencesizlik.....	93
IV. Yoksulluk.....	97
SONUÇ.....	107
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	110

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
A. k.	Aynı Kaynak
ARIP	Tarım Reformu Uygulama Projesi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
DB	Dünya Bankası
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DGD	Doğrudan Gelir Desteği
DİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırımlar
GSYG	Gayri Safi Yurtiçi Gelir
ILO	International Labour Organization
IMF	International Monetary Found
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
Md.	Madde
No.	Number
s.	Sayfa No

Sa	Sayı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitü
TMO	Toprak Mahsüleri Ofisi
TÜHİS	Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
UÇÖ	Uluslararası Çalışma Örgütü
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UPF	Uluslararası Para Fonu
vb.	ve Benzeri
vd.	ve Devamı
Vol.	Volume
WB	World Bank
WIDER	World Institute for Development Economics Research
Yuk.	Yukarıda

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Tarım Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı.	4
Tablo 2: Gayri Safi Yurtiçi Gelir İçinde Sektör Paylarının Gelişimi.....	7
Tablo 3: Tarımsal Katma Değerin Gayri Safi Yurtiçi Gelir İçindeki Payı (1988 Fiyatlarına Göre).....	10
Tablo 4: Tarımsal Katma Değerin Artış Hızı (1988 Fiyatlarına Göre).....	11
Tablo 5: Bitkisel Üretimde Değişim	13
Tablo 6: Tarım Ürünleri Dış Ticareti (Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre)	17
Tablo 7: Tarım İşletmelerinin Toprak Büyüklüklerine Göre Dağılımı.....	19
Tablo 8: Sayım Yıllarına Göre Kentsel ve Kırsal Nüfus	24
Tablo 9: Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı	27
Tablo 10: Kırsal ve Kentsel İstihdam ve İşsizlik	28
Tablo 11: Tarım Aktif Nüfusunun Çalışma Statüsüne Göre Dağılımı	31
Tablo 12: İstihdamın Kent-Kır Ayrımına Göre Çalışma Statüsü Dağılımı	32
Tablo 13: Türkiye'de Ulusal Gelirin Sektörel ve İşlevsel Dağılımı.....	34
Tablo 14: Kayıt-Dışı Çalışmanın Çalışma Statülerine Göre Dağılımı.....	36
Tablo 15: Türkiye'de Toplam, Kent ve Kır İşsizlik Oranları (1988–2010).....	81
Tablo 16: Eğitim Durumlarına Göre İşsizler(15+ yaş)	82
Tablo 17: İş Arama Sürelerine Göre İşsizler (Bin kişi, 15+ yaş).....	84

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Tarım ve Tarım-Dışı İstihdamın Kayıt-Dışılık Oranları.....	38
---	----

GİRİŞ

Türkiye’de tarım sektörü uzun yıllar toplam istihdam içinde en yüksek paya sahip olmuştur. Tarımsal istihdam oranı 1950’li yıllara kadar yaklaşık yüzde 75’ler düzeyinde seyretmiştir. 1960–1980 arası dönemde tarımda istihdam azalırken, sanayi ve hizmetler sektöründe istihdamın payı artmıştır.

Ekonomik büyüme ile birlikte tarımda yapısal bir dönüşümün meydana gelmesi ve tarımsal istihdamın payının diğer sektörler lehine azalması beklenen bir gelişmedir. Türkiye’de son on yıldır tarımsal istihdam önemli ölçüde azalmıştır ve azalmaya da devam etmektedir. Bununla birlikte, Türkiye ekonomisinde tarımsal istihdamda yaşanan azalmanın sanayileşme yönünde yapısal bir dönüşümün göstergesi olup olmadığının ve artan işsizliğin tarıma dayalı ekonomik yapıdaki dönüşümden kaynaklandığı iddialarının sorgulanması gerekmektedir.

80’li yıllarda kalkınma paradigmasında yaşanan değişim ile birlikte yeni liberal ideolojik yaklaşım benimsenmiş ve planlı kalkınma anlayışından vazgeçilmiştir. Bunun yerine, devletin ekonomiye sermaye lehine müdahalesini güçlendiren arz yanlı ekonomi politikaları benimsenmiştir. Bu değişim tarım sektöründe önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarımsal KİT’lerin tasfiyesi, tarımsal üretim desteklerinin azaltılması ve doğrudan gelir desteği uygulamasına geçilmesi ile devletin tarıma yönelik müdahalelerinde önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu süreç işgücü piyasasında da olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Türkiye’de tarım sektörünün yapısal sorunları çözülemeden, küreselleşme süreci yeni sorunların kaynağı olmuştur. Tarımsal istihdamda yaşanan hızlı daralmaya karşın, sanayi ve hizmetler sektöründe yeterli istihdam olanağı yaratılamamıştır. Dolayısıyla yaşanmakta olan bu süreç köylülüğün hızlı bir şekilde tasfiyesi, işsizliğin artması ve çok sayıda çalışanın işgücü piyasasının dışında kalması anlamına gelmiştir.

Ancak tarımsal istihdamda yaşanan azalmanın tek başına işsizlikteki artışın nedeni olduğu iddiası sorgulanmaya muhtaçtır. Bu nedenle, günümüzde artış eğilimi içinde olan işsizliğin küreselleşme süreci ile doğrudan ilişkisi ortaya konulmalıdır. Çünkü küreselleşme sürecinin işgücü piyasasında yaratmış olduğu en olumsuz gelişmelerinden birisi işsizlik oranının yükselmesi ile genç işsizliğinin ve uzun süreli işsizliğin yaygınlaşmasıdır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Türkiye’de tarım sektörünün ve tarımsal istihdamın sayısal ve yapısal özellikleri ortaya konulacaktır. İkinci bölümde, tarımsal istihdamın hızlı bir biçimde azalma süreci içine girmesinin gerekçeleri kalkınma paradigmasında yaşanan değişim çerçevesinde açıklanacak ve tarımsal istihdamı azaltan uygulamalara yer verilecektir. Üçüncü bölümde ise tarımsal istihdamın azalmasının işgücü piyasası bakımından sonuçları işsizlik, enformelleşme, güvencesizlik ve yoksulluk başlıkları altında incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNÜN VE TARIMSAL İSTİHDAMIN ÖZELLİKLERİ

I. Türkiye’de Tarım Sektörünün Özellikleri

A. Sayısal Özellikler

1-Tarım Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı

Tarım sektörü hem ulusal gelir ve istihdama katkısı nedeniyle ekonomik, hem de hızlı nüfus artışına paralel olarak artan gıda gereksinimini karşılaması ve biyolojik çeşitlilikten kaynaklanan üstünlükler sunması bakımından stratejik bir öneme sahiptir¹. Gerçekten tarım sektörünün bir yandan, ülke nüfusunun sağlıklı ve dengeli beslenmesi ile endüstriyel hammadde gereksinimini karşılamasının, diğer yandan da çevrenin korunması ve kaliteli üretimle ulusun yaşam kalitesinin artırılması gibi nitelikleriyle pek çok ekonomik ve toplumsal işlevi bulunmaktadır².

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan 1950’li yıllara kadar olan dönemde, tarım sektörü ekonomik ve sosyal gelişim bakımından önemli roller oynamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomi büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı³. Bununla birlikte, 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde özel sermaye birikiminin yaratılmasına yönelik çabaların teşvik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu amaçla, ulusal bir özel sektör oluşturulması ve yeni sanayi yatırımlarının yapılması yönünde çaba gösterilmiştir. 1927 yılında sanayiciler için vergi kolaylıkları, hükümet yardımları ve hatta arsa yardımlarını da içerecek şekilde kolaylıklar öngören Sanayi Teşvik

¹ H. Naci BAYRAÇ, Füsün YENİLMEZ; “Tarım Sektörünün Yapısal Analizi ve Avrupa Ortak Tarım Politikası”, s. 1.

<http://www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/Naci2.doc> (10.11.2009)

² Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, “Tarımsal Yapıda Değişme ve Gelişmeler”, **II. Tarım Şurası, II. Komisyon**, s. 3.

<http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/2.komisyon.pdf> (8.12.2009)

³ Rıdvan KARLUK; **Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim**. İstanbul, Beta, 6. Bası, 1999, s. 172.

Kanunu çıkarılmıştır. Sanayinin özendirilmesi ve desteklenmesi 1950’li yıllara kadar devletçi politikalar çerçevesinde yürütülmüştür. Bu dönemde ekonomik kaynakların yetersiz oluşu devlet desteğini zorunlu hale getirmiştir. Temel ekonomik faaliyetler özel sektörün yaratılması ve desteklenmesi yönünde düzenlemeleri içeren nitelikte hazırlanmıştır⁴. Ancak ilk dönem sanayileşme çabaları için başarılı sonuçlar alındığını söylemek mümkün değildir. Bu nedenle, 1950’ye kadar olan dönemde yaratılan ulusal gelir içinde tarım sektörü en yüksek paya sahip olmuştur. Bu dönemde tarımda “kendi kendine yeterlilik” politikaları uygulanmış, sanayi ve hizmet sektöründe ise önemli bir gelişme gözlenmemiştir.

Tablo 1. Tarım Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı (1924–1950).

Yıllar	Oran (%)	Yıllar	Oran (%)
1924	-	1938	58,1
1925	-	1939	57,4
1926	-	1940	57,6
1927	57,6	1941	55,7
1928	57,2	1942	57,7
1929	62,1	1943	55,6
1930	60,3	1944	54,5
1931	61,4	1945	53,6
1932	56,2	1946	59,7
1933	58,1	1947	54,7
1934	58,5	1948	53,2
1935	57,7	1949	46,9
1936	59,9	1950	50,0
1937	59,8		

Kaynak: Hüseyin TOPUZ; “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923–1950). Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, C. 12, Sa: 3, 2007, s. 388.

⁴ Emre KONGAR; **21. Yüzyılda Türkiye**. Remzi Kitabevi, 1. Basım, İstanbul, 1998, s. 351- 352.

Tablo 1’de 1924–1950 yılları arasında tarım sektöründe yaratılan gelirin, toplam ulusal gelire oranı gösterilmektedir. 1927 yılında yüzde 57,6 olan bu oran, yıllar itibariyle küçük iniş çıkışlar göstermiş, 1950 yılına gelindiğinde ise tarımda yaratılan gelirin ulusal gelire oranı yüzde 50 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde, tarımsal yapıların oluşturulmasına yönelik politikalar da uygulamaya konulmuş ve ekonomik büyüme bu politikalarla sağlanmıştır. Yine aynı dönemde, ülke ekonomisinin tarımsal üretime dayanıyor olması ve aktif nüfusun önemli bölümünün tarım sektöründe istihdam edilmesi belirlenen tarım politikası hedeflerine daha kolay ulaşılmasını sağlamıştır⁵.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler Türkiye ekonomisini de etkilemiştir. Ekonomik kalkınma için Amerikan dış yardımlarının kullanılması ekonomi politikası tercihlerini belirlemiştir⁶. 1950–1960 arası dönemde sanayileşme hedefinden uzaklaşmış ve tekrar tarıma dönük yatırımlara ağırlık verilmiştir. Bu dönem içinde özellikle tarımda yapısal değişimler yaşanmıştır. Tarımda kullanılan traktör sayısında üç katlık bir artış olmuştur⁷. Dolayısıyla bu dönem içinde tarımda hızlı makineleşme çabaları ile tarım kesimine yönelik politikaların ağırlığını korumakta olduğu görülmektedir. 1950 sonrasında devletçi ekonomi politikaları terk edilerek liberal ekonomi politikaları tercih edilmiş olmasına rağmen, devletin ekonomiye müdahalesinde çok büyük değişiklikler meydana gelmemiştir⁸.

1960’lı yıllara gelindiğinde Devlet Planlama Teşkilatının(DPT) kurulması ile planlı ekonomi dönemine geçilmiştir. Bu dönemde bir önceki dönemin açık pazar koşullarında tarıma dayalı büyüme anlayışından farklı olarak 1962 sonrası dönemde ekonomi politikaları planlamaya dayandırılmıştır. Bu dönemde yatırımların dağılımı ve sektör öncelikleri bakımından yine değişimler söz konusu olmuştur⁹.

⁵ TOPUZ; s. 388–389.

⁶ KONGAR; s. 356–358.

⁷ A. k.; s. 361.

⁸ A. k.; s. 356–358.

⁹ Korkut BORATAV; **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002**. İmge Kitabevi Yayınları, 7. Bası, Ankara, 2003, s. 118–120.

Planlı kalkınma dönemine girilmesi ile birlikte 1963 yılından başlayarak beşer yıllık dönemler için kalkınma planları hazırlanmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında tarım ve sanayi sektörleri arasında dengeli bir kalkınma öngörülmüş ve uzun vadeli gelişme hedefleri sanayileşme lehine olacak biçimde belirlenmiştir. Bu dönemde sanayinin gelişiminin tarım sektörüne bağlı olabileceği belirtilerek sektörler arasında dengeli bir gelişme politikası öngörülmüştür. Birinci beş yıllık kalkınma planı (1963–1967) döneminde tarımın milli gelir payı yüzde 35 düzeyindedir.

İkinci Plan döneminde ise bu politikadan vazgeçilerek sanayi sektörünün ekonominin sürükleyici sektörü olması gerektiği vurgulanmıştır. Üçüncü plan döneminde de sanayiye ağırlık verilmiştir. Gerçekten, ilk üç plan döneminde sanayi sektöründeki büyüme hızı, tarım ve hizmetler sektörünün üzerinde olmuştur¹⁰. Bu nedenle, sanayileşme hedefi kalkınma planlarının ortak noktası olarak kabul edilebilmektedir¹¹.

1968–1972 İkinci kalkınma planı döneminde tarımın milli gelir payının yüzde 30'a, üçüncü kalkınma planı (1973–1977) döneminde ise yüzde 24'e gerilemiş olması bu durumu yansıtır niteliktedir. Tarım sektörünün kalkınma süreci içinde, ekonomi içindeki göreceli öneminin azalması beklenen bir gelişmedir. Ancak tarımın milli gelir içindeki payında belirgin bir azalma eğilimi planlı kalkınma dönemi ile başlamıştır. Bu ilk üç dönem verileri kalkınma ekonomisi yaklaşımı ile tarımın öncelikli öneminin diğer sektörler lehine azaldığını ve sanayi ve hizmet sektörlerinin öneminin arttığını yansıtmaktadır. Dolayısıyla tarımın milli gelir içindeki paylarında yaşanan sürekli azalma sanayi ve hizmet kesimlerinin büyüdüğünü göstermektedir¹².

Bu dönemde ulusal gelirin yapısındaki en çarpıcı gelişme hizmetler sektöründe gözlenen yüksek büyüme oranlarıdır. 1960–1961 yıllarında hizmetler sektörünün ulusal gelir içindeki payı ortalama yüzde 45,7 iken, 1975–1976 yıllarında

¹⁰ BORATAV; s. 230–233.

¹¹ Yakup KEPENEK, Nurhan YENTÜRK; **Türkiye Ekonomisi**. Remzi Kitabevi, 15. Basım, 2004, s. 144.

¹² Ahmet ŞAHİNÖZ; **Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz**. İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 91.

ortalama yüzde 51'e yükselmiştir. Dolayısıyla ulusal ekonomi içinde görece olarak büyüyen tek sektör hizmetler sektörü olmuştur¹³.

Buna göre, kalkınma planlarının ekonominin gelişimine değil, ekonomik gelişmelerin kalkınma planlarına yön verdiği belirtilebilir. Gerçekten, planlı dönem süresince yatırımlar bakımından plan hedeflerinin aşıldığı sektör, kısa dönemli yüksek karların olduğu hizmetler sektörü olmuştur. Planlı dönemde sabit sermaye yatırımları içinde tarımın payı sürekli azalmış¹⁴ ve Üçüncü Plan döneminden itibaren yatırımlar özellikle hizmetler sektöründe yoğunlaşmıştır¹⁵.

Tablo 2'de 1980 yılı sonrası Gayri Safi Yurtiçi Gelir (GSYG) içinde sektör payları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Tarım sektörünün payında diğer sektörler lehine yaşanan gerileme tabloda da açık olarak görülebilmektedir.

Tablo 2. Gayri Safi Yurtiçi Gelir İçinde Sektör Paylarının Gelişimi 1980–2008 (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1980	24,2	20,5	55,4
1990	16,2	25,9	57,9
2000	13,1	27,8	59,0
2005	11,4	28,9	59,7
2006	11,1	29,3	59,6
2007	8,9	26,8	61,9
2008	8,2	26,9	64,2

Kaynak: TÜİK; İstatistik Göstergeler 1923–2008. Ankara, 2009, s. 696–698.

Tablo 2'de görüldüğü gibi, 1980 yılında GSYG içinde yüzde 24,2 olan tarım sektörünün payı, 2000'li yıllara gelindiğinde yüzde 13'ler düzeyine inmiştir. 2005 yılında GSYG içinde tarımın payı yüzde 11,4, 2006 yılında ise 11,1 düzeyindedir.

¹³ BORATAV; s. 130–131.

¹⁴ KARLUK; s. 181.

¹⁵ KEPENEK, YENTÜRK; s. 181.

2007’de yüzde 8,2, 2008 yılında ise yüzde 8,2 düzeyine kadar gerilemiştir¹⁶. Ancak GSYG içinde tarımın payındaki azalmaya karşın, sanayi sektörünün payında sınırlı bir artış yaşanmıştır.

Gerçekten, hizmetlerin GSYG içinde payının yüzde 64’ler gibi en yüksek orana sahip olması Türkiye’de sanayi ve tarımın gelişmeden, çok gerileme içinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sadece hizmetler sektörünün bu denli hızlı büyümesi sorunlu bir büyümeye işaret etmektedir¹⁷.

Tarımın milli gelir içindeki payları 1980 sonrası dönemde de hızlı bir şekilde azalmaya devam etmiştir. 1983 yılında yüzde 20 seviyesine, 1995 yılında 14,8 düzeyine, 2000 yılında ise 13,5 düzeyine inmiştir. 2005 yılına gelindiğinde 10,3 düzeyine inmiş ve günümüzde ise bu oran yüzde 8’ler civarında seyretmektedir.

Sanayileşmiş ülkelerde tarım sektörünün ulusal gelir içindeki paylarına bakıldığında, genellikle milli gelir içindeki payları yüzde 10’nun altındadır. Örneğin 1995 yılında Almanya’da yüzde 2, Fransa’da yüzde 4, İspanya’da yüzde 5, Portekiz’de yüzde 10 ve Yunanistan’da yüzde 15 düzeyindedir. Orta gelir düzeyinde yer alan ülkelerde tarımın milli gelir içindeki payı yüzde 15 ile 30 arasında değişirken, düşük gelirli ve fakir ülkelerde ise yüzde 50’ler veya daha üstünde bir seviyededir¹⁸.

Tarım sektörünün ulusal gelir içindeki payının yıllar içinde azalma içine girmesi sanayileşmenin ve gelişmenin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Sanayileşme sürecinde ülkelerin ulusal geliri artıkça, tarım sektörünün ulusal gelir içindeki payının azalması ve sanayi sektörü ile hizmetler sektörünün paylarının artması beklenen bir gelişmedir¹⁹. Ancak ülkemizde tarımın ulusal gelir içindeki

¹⁶ Osman AYDOĞMUŞ; “ Tarımdaki Çözülmenin İşsizlik Üzerine Etkileri ve Çözüm Önerileri”, **TİSK**, Nisan 2009.

http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=2351.(08.10.2009)

¹⁷ Gülten KAZGAN; **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, Eylül 2009 s. 436.

¹⁸ KEPENEK, YENTÜRK; s. 181.

¹⁹ Zeynel DİNLER; **Tarım Ekonomisi**. Ekin Kitabevi, Bursa, 1996, s. 71.

payında yaşanan düşüşün sağlıklı bir gelişimin göstergesi olup olmadığının tartışılması gerekmektedir.

Günümüzde Türkiye’de tarım sektörünün payı gelişmiş ülkelerdeki oranlara benzer biçimde yüzde 10’ların altına düşmüştür. Ancak bu durum gelişmişliği yansıtan bir ölçüt olarak nitelendirilemez. Çünkü tarım sektörünün ulusal gelir paylarında yaşanan düşüş, sanayi ve hizmetlerin paylarında aynı oranda ulusal gelir artışı ile desteklenen nitelikte değildir.

2-Tarım Sektörünün Katma Değer İçindeki Payı

1960’lardan sonra tarımın GSYG içindeki payının sürekli bir azalma eğilimi içine girdiği ve buna bağlı olarak tarım sektörünün katma değer içindeki payının da azaldığı belirtilebilir. 1998 sonrasında ise GSYG içinde tarımsal katma değer payı büyük oranda düşmüştür. Tablo 3’te tarım sektörünün GSYG içindeki payı, cari fiyatlarla ve sabit fiyatlarla, verilmiştir. Tabloda tarımsal katma değer payındaki gerileme açık olarak görülebilmektedir.

Tablo 3. Tarımsal Katma Değerin Gayri Safi Yurtiçi Gelir İçindeki Payı (1988 Fiyatlarına Göre)

YILLAR	CARI FİYATLARLA			SABİT FİYATLARLA		
	GSYG (milyon TL)	Katma Değer (milyon TL)	Katma Değer (%)	GSYG (milyon TL)	Katma Değer (milyon TL)	Katma Değer (%)
1998	70.203	8.521	12,1	70.203	8.521	12,1
1999	104.596	10.683	10,2	67.841	8.031	11,8
2000	166.658	16.431	9,9	72.436	8.627	11,9
2001	240.224	20.738	8,6	68.309	7.926	11,6
2002	350.476	20.738	5,9	72.520	8.663	11,9
2003	454.781	44.180	9,7	76.338	8.476	11,1
2004	559.033	51.783	9,3	83.486	8.702	10,4
2005	648.932	59.027	9,1	90.500	9.275	10,2
2006	758.391	60.819	8,0	96.738	9.393	9,7
2007	853.636	62.514	7,3	101.046	8.706	8,6

Kaynak: Gökhan GÜNAYDIN; “Türkiye Tarım Politikalarında Yapısal Uyum,” Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 211.

Tablo 3'ten görüldüğü gibi, 1998 yılında GSYG içinde cari fiyatlarla 8.5 milyar lira olan tarımın katma değeri, 2007'de 62.5 milyar liraya yükselmiştir. Ancak oransal olarak bakıldığında, 1998'de yüzde 12,1 olan tarımın GSYG içindeki payı, 2007'ye gelindiğinde yüzde 7,3'e gerilemiştir. Tarımın katma değer içindeki payına sabit fiyatlarla bakıldığında ise 1998 yılında 8.5 milyar liradan, 2007'de 8.7 milyar liraya yükseldiği görülmektedir. Bununla birlikte, oransal olarak GSYH içinde tarımın payının 1998 yılında yüzde 12,1'den, 2007 yılında yüzde 8,6'ya gerilediği görülmektedir²⁰. Benzer biçimde 1999 ve 2008 yılları arasında tarımda yaratılan

²⁰ GÜNAYDIN; **Tarım**, s. 210–211.

katma değerin payı dört dönem halinde ve yıllık büyüme oranlarını da içerecek biçimde Tablo 4'te ayrıntılı olarak gösterilmektedir.

Tablo 4. Tarımsal Katma Değerin Artış Hızı (1988 Fiyatlarına Göre).

YIL	1. DÖNEM	2. DÖNEM	3. DÖNEM	4. DÖNEM	YILLIK
1999	3,1	-4,1	-5,5	-10,7	-5,7
2000	4,3	3,3	5,8	15,7	7,4
2001	-3,7	-2,2	-7,1	-16,0	-8,1
2002	5,1	5,9	7,4	18,0	9,3
2003	12,2	2,9	-3,0	-9,8	-2,2
2004	2,7	-1,2	0,3	11,1	2,7
2005	6,2	10,0	9,1	-0,6	6,6
2006	-3,2	0,4	0,2	6,3	1,3
2007	-5,1	-1,2	-8,2	-10,9	-7,3
2008	2,6	-3,6	2,2		

Kaynak: GÜNAYDIN; Tarım, s. 212.

Tablo 4'te tarım sektörünün 1999–2007 arasındaki dönemde dört yıl boyunca küçülmüş olduğu dikkati çekmektedir. Dönem içinde tarım sektöründeki en büyük küçülme oranı –8,1 ile 2001 yılında gerçekleşmiştir. İzleyen beş yılda ise tarım sektörünün katma değerinde sınırlı bir artış görülmüştür. Ancak TK' in katma değer/gayrisafi üretim katsayılarının hesaplamalarındaki gerilemeyi göz ardı etmesinden kaynaklanabilecek tahmin hataları da söz konusu olabilmektedir²¹.

Tarımda yaratılan katma değerde yaşanan kayıplar, aynı zamanda tarımda yaşanan zlmenin de bir göstergesi olarak ele alınabilecektir²². Ayrıca, tarımsal katma değerde yaşanan düşüşe karşılılık, sanayi sektöründe katma değer artışının

²¹ Bağımsız Sosyal Bilimciler(BSB) İktisat Grubu; : "IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998- 2008, Farklı Hükümetler Tek Siyaset", **2006 Yılı Raporu**, s. 10.
http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2006_Final.pdf (17.01.2010)

²² Oğuz OYAN; "IMF ve Dünya Bankası'nın Tarım Reformu", **Küresel Kapitalizm Kısacında Tarım, Gıda ve Köylülük. Mülkiye Yayını**. C. XXXIII, S: 262, Bahar 2009, s. 244.

sağlanamamış olması ülkemizin kalkınma süreci açısından büyük önem taşımaktadır²³.

Sanayi sektöründe katma değer artışının sağlanamamış olmasının nedeni, özellikle 1990'lı yıllardan sonra küreselleşmenin etkilerinin daha hissedilir düzeye ulaşmış olması ve büyümenin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesidir. Büyüme sürecinin bu denli yabancı sermaye girişlerine bağlı kılınması, yabancı sermayenin de kısa süreli ve geçici nitelik taşıması nedeniyle sanayi sektörü sağlıklı bir gelişim gösterememiş ve uluslararası sermayeye bağımlı taşeron bir sanayi haline dönüşmüştür.²⁴ Dolayısıyla geçici ve istikrarsız sermaye girişlerine bağlı bir ekonomik yapı sağlıklı büyüme ve katma değer yaratılması açısından da olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bununla birlikte, ülkemizin her türlü ekonomik ve siyasal dış baskılara açık bir hale gelmesine neden olmaktadır.

3-Tarım Sektörünün Dış Ticaret İçindeki Payı

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 50'li yıllara kadar ülke ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayandığı için ihracatın da yaklaşık olarak yüzde 80'i tarım ürünlerinden oluşmuştur²⁵. 1950–1960 arası dönemde tarımın makineleşmesi ile birlikte verimlilik artışı sağlanmıştır²⁶. Ayrıca, yeni toprakların ekime açılması da üretimin ve ihracatın artmasına neden olmuştur²⁷. İhracat ürünleri arasında büyük ölçüde tarım kökenli geleneksel ihraç ürünlerinin ağırlığı devam etmiştir²⁸.

Bu dönemde, toplam ihracat içinde tarım ürünlerinin oranı yüzde 93'e ulaşırken, sanayi ürünleri oranının yüzde 5'in altında kaldığı görülmektedir. Bu dönem dış ticaret bakımından değerlendirildiğinde, Türkiye'nin tarım ürünleri

²³ A. k.; s. 251.

²⁴ KAZGAN; *Tanzimat'tan*, s. 306.

²⁵ Ahmet ŞAHİNÖZ; "Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz," *Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını*, Ankara, 2001, s. 92.

²⁶ KONGAR; s. 361.

²⁷ ŞAHİNÖZ; s. 96.

²⁸ BORATAV; s. 112.

ihracatçısı ve yatırım ve ara malları ithalatçısı bir ülke olarak henüz sanayileşmenin başında olduğu söylenebilir²⁹.

Bu dönemin ikinci yarısında (1954–1961) ithalatta sınırlamalara gidilmiştir. Bir yandan kontrollü bir dış ticaret rejimi, diğer yandan da tüketim malı ithalatındaki daralmaları telafi etmeye yönelik olan ve devlet yatırımlarıyla gerçekleştirilmeye çalışılan bir ithal ikamesi politikası benimsenmiştir. 1954 öncesi yüzde 20–25 olan tüketim malları ithalatı, bu dönemde yüzde 10’un altına düşmüştür. Bu dönemin önceki ve sonraki dönemlerden farkı, ekonomik gelişmenin durgun bir konjonktürde bulunması ve plansız, programsız, günü gününe yönlendirilen politikaların etkili olmasıdır³⁰.

Tarım sektörünün üretimine bakıldığında bitkisel üretim, hayvansal üretim, orman ürünleri ve su ürünleri üretimi olmak üzere dört ana alt sektörden oluşmakta olduğu görülmektedir. Bitkisel üretimin tarımsal üretim içinde her dönem ağırlığını korumakta olduğu görülmektedir. Ancak 1990’lı yıllardan itibaren özellikle hayvancılık sektöründe hayvan sayılarında yaşanan büyük azalmaya bağlı olarak önemli gerilemeler olmuştur³¹. Bitkisel üretimdeki değişim aşağıdaki Tablo 5’te açık olarak görülebilmektedir.

²⁹ Dış Ticaret Müsteşarlığı; “Ülkemizin Dış Ticaretinin Yapısal Değişimi”, s. 4.
www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/.../ulkyap.doc (04.03.2010)

³⁰ BORATAV; s. 108–109.

³¹ Sadi UZUNOĞLU, Kerem ALKİN, Can Fuat GÜRLESEL, Uğur CİVELEK; **Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma**. İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 2000, s. 31.

Tablo 5. Bitkisel Üretimde Değişim (Bin Ton).

Yıl	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Buğday	20.000	18.000	21.000	19.000	19.500	19.000	21.000	21.500	20.010	17.234	17.782
Arpa	7.300	7.500	8.000	7.500	8.300	8.100	9.000	9.500	9.551	7.307	5.923
Mısır	2.100	1.900	2.300	2.200	2.100	2.800	3.000	4.200	3.811	3.535	4.274
Pirinç	138	150	210	216	216	223	294	360	418	390	460
Nohut	860	730	548	535	650	600	620	600	552	505	536
Fasulye	210	225	230	225	250	250	250	210	196	154	157
Tütün	296	204	200	144	153	112	134	135	98	75	100
Ş.Pancarı	13.986	11.171	18.821	12.633	16.523	12.623	13.517	15.181	14.452	12.415	15.210
Pamuk	655	851	880	914	988	920	936	864	977	868	745
Ayçiçeği	860	900	800	650	850	800	900	975	1.118	854	992
Soya	162	75	45	50	75	85	50	29	47	31	34
Patates	4.300	4.750	5.370	5.000	5.200	5.300	4.800	4.090	4.397	4.228	4.211
Domates	6.000	7.250	8.890	8.425	9.450	9.820	9.440	10.050	9.855	9.945	11.003
Elma	1.900	2.100	2.400	2.450	2.200	2.600	2.100	2.570	2.002	2.458	2.495
Fındık	375	435	495	725	610	515	360	580	780	570	770
Kiraz	143	186	230	250	210	265	245	280	310	398	343
Portakal	735	842	1.070	1.250	1.250	1.250	1.300	1.445	1.536	1.427	1.397

Kaynak: GÜNAYDIN; Tarım, s. 198.

Tablo 5'te' de görüldüğü gibi bitkisel ürünlerden özellikle buğday ve arpa 1990'lı yıllardan itibaren genel olarak düşme eğilimindedir. Diğer ürünlerde ise nispeten bir artış gerçekleşmiş olmasına rağmen artan nüfusun gıda gereksinimini karşılayabilecek düzeyde değildir.

Tarımsal üretimi ülke nüfusunun artışını da göz önüne alarak değerlendirdiğimizde 1980'den 2008 yılına kadar olan dönemde yaklaşık olarak 27 milyon kişi artarak 71 milyon seviyesine ulaşmıştır. Dolayısıyla nüfus artışına paralel olarak bitkisel üretimde bir artışın gerçekleşmemiş olması gıda üretiminde kendine yeterliliğin söz konusu olmadığını yansıtır niteliktedir. Örneğin Tablo 5'te de görüldüğü gibi temel besin maddelerinden olan sadece buğdayda bile 20.000 ton'dan, 17.000 ton düzeyine doğru bir azalma gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu

durum buğdayda ihtiyacın karşılanmasında yetersiz kaldığını ve dolayısıyla dışa bağımlılığın arttığını da yansıtır niteliktedir.

Domates, elma, fındık, kiraz, portakal ve meyve üretiminde bir artış söz konusudur. Bu durumun başlıca nedeni bu ürünlerin dış satımının diğer ürünlere göre daha yüksek olmasıdır. Tütünde ise diğer ürünlerden farklı olarak Uluslararası Para Fonu (UPF) ve Dünya Bankasının (DB) özel olarak düzenleme yapmak istediği bir üründür. Bu ürünün üretiminde ve pazarlanmasında Bakanlar Kurulu tarafından UPF istekleri doğrultusunda yasal düzenlemeler getirilmiş ve TEKEL'in özelleştirilmesine gidilmiştir. Şeker içinde tütüne benzer bir durum vardır ve özelleştirmeler yapılmıştır. Yapılan özelleştirmelerin en önemli sonucu ise üreticinin gelir olanağından yoksun kalması, istihdamın önemli oranda azalması ve bu ürünlerin üretiminin yabancı sermayeye açılarak sektörün yabancılaşmasıdır³².

Hayvansal üretimde de bitkisel üretimde olduğu gibi dışa bağımlı bir durum yaratılmıştır. 1980 yılında toplam hayvansal üretim oranı 84.598 adet iken bu oran 2007 yılında 42.000'ler seviyesine inmiştir. Üretimle karşılanamayan hayvansal üretim gereksinimi ithal et, kanatlı hayvan tüketiminin artırılması gibi yöntemlerle giderilmeye çalışılmaktadır.

Dolayısıyla hayvansal üretim sürecinde küçük çiftçinin üretim olanağının elinden alınması ile yaratılan boşluk ve hayvansal üretim gereksinimi sermaye ile doldurulmakta ve sermayeye yeni bir alan yaratılmaktadır³³. Uygulanmakta olan tarım politikalarının yetersizliği hatta herhangi bir ulusal tarım politikasının yokluğu nedeniyle tarımsal üretimde önemli gerileme olmuştur.

Türkiye 1980'li yıllara kadar temel tarım ürünleri üretiminde yerli üretimin yeterli olmadığı koşullar dışında, tarım ürünleri ithalatını yasaklamıştır. Gerçekten, 1962 sonrasında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında belirlenen ithal ikameci sanayileşme politikaları ile dışa bağımlılığın azaltılması hedeflenmiştir. Birinci beş

³² GÜNAYDIN; s. 200–201.

³³ A. k.; s. 204–205.

yıllık dönemde ithal ikamesi gerçekleşmiş, daha sonraki dönemlerde ise imalat sanayi ürünlerine yönelik ithalatın payında artış eğilimi gözlenmiştir.

Ancak politikalar beklenenin aksi yönde sonuç vererek ithalata olan bağımlılık bu dönemden itibaren artmaya başlamıştır³⁴. Bununla birlikte, bu durum tarım ürünleri ithalatı için söz konusu olmamıştır. 1960–1980 arası dönemde tarımın ihracattaki payına bakıldığında, 1963 yılında tarımın ihracat içindeki payının yüzde 79,4, 1967 yılında yüzde 81,6, 1972 yılında gerileyerek yüzde 68,6, 1977 yılında ise yüzde 59,4 olduğu görülmektedir³⁵.

1980’lerden sonra piyasa mekanizmalarından daha çok yararlanan, dış ticarete serbestleşmeye yönelik liberal politikalar ihracatın miktar ve bileşiminde değişime yol açmıştır³⁶. Tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1980 yılında yüzde 57 düzeyinde iken, 1987 yılında yüzde 18’e kadar gerilemiştir³⁷. 1980 sonrasında Türkiye’nin tarım ürünleri dış ticaretindeki gelişmeyi Tablo 5’ten izlemek olanaklıdır.

³⁴ BORATAV; s. 120–122.

³⁵ Dış Ticaret Müsteşarlığı; s. 5.

³⁶ Lerzan ÖZKALE, Özgür KAYALICA; **Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi**. Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 2008, s. 363.

³⁷ ŞAHİNÖZ; s. 92.

Tablo 6. Tarım Ürünleri Dış Ticareti (Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre) (Bin Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Denge
1980	1.654	80	1.574	1995	1.861	1.909	-47
1981	2.212	143	2.069	1996	2.179	2.167	12
1982	2.123	190	1.933	1997	2.387	2.418	-31
1983	1.873	159	1.714	1998	2.375	2.127	248
1984	1.743	406	1.337	1999	2.095	1.650	446
1985	1.666	282	1.384	1990-99	2.145	1.525	620
1986	1.821	289	1.532	2000	1.684	2.125	-441
1987	1.830	477	1.353	2001	2.006	1.410	596
1988	2.332	301	2.031	2002	1.806	1.704	102
1989	1.864	887	977	2003	2.201	2.538	-336
1980-89	1.912	321	1.590	2004	2.645	2.765	-120
1990	2.060	1.139	921	2005	3.468	2.826	643
1991	2.397	676	1.721	2006	3.611	2.935	676
1992	1.949	926	1.024	2007	3.883	4.672	-788
1993	2.093	1.359	735	2008	4.168	6.433	-2.265
1994	2.055	883	1.172	2000-08	2.830	3.045	-215

Kaynak: TÜİK; İstatistik Göstergeler 1923–2008.

Tablo 6’da 1980–89 yılları arasında 1.6 milyar dolara yakın bir dış ticaret fazlasının olduğu görülmektedir. Bu dönemde tarımda hiç dış ticaret açığı verilmemiştir. 1990–99 döneminde de 620 milyon dolar dış ticaret fazlası mevcuttur. Ancak bir önceki dönemden farklı olarak tarım ürünleri ithalatında 5 kat artış meydana gelmiştir. Bu artışta 1984 yılında uygulamaya konulan ithalat rejimi nedeniyle birçok malın ithalatındaki vergilerin azaltılması etkili olmuştur. Böylece ithalatın önündeki engellerin büyük ölçüde kaldırılması ithalatı teşvik etmiştir.

Tablo 6’da da görüldüğü gibi 2000–2008 döneminde tarımda ilk kez açık verilmiştir. Bu dönemde toplam sekiz yılın beşinde tarımda dış ticaret açığı yaşanmıştır. Tarımsal ürün ithalatı bir önceki döneme göre iki katına ulaşarak 3 milyar doların üzerinde gerçekleşmiş ve dönem ortalaması olarak 215 milyar dolar tarımsal dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır³⁸. Bunun nedeni, UPF tarafından benimsenilen tarım reformu politikalarının uygulanmasıdır. Tamamen finansal kaygılarla oluşturulmuş olan söz konusu tarım politikalar, tarımın temel sorunlarını dışlayan nitelikte olduğu için Türk tarımını ve tarımın dış ticaret paylarını da olumsuz biçimde etkilemiştir³⁹. Genel olarak bakıldığında, ithalat ve ihracat oranlarındaki farklılaşmaların yaşandığı dönemlerin, uygulanan ekonomi politikalarındaki değişmelere ve bunların sonuçlarına paralel bir seyir içinde olduğu görülmektedir⁴⁰.

B- Yapısal Özellikler

1-Parçalı Toprak Yapısı

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre ülkemizdeki toprak varlığı 78 milyon hektardır ve ülkemiz toprak varlığı açısından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir⁴¹. Bu toprakların yaklaşık olarak 27,7 milyon hektarı (yüzde 36’sı) işlenebilen topraktan, yani tarım arazisinden oluşmaktadır⁴². Türkiye’de arazi kullanımında çok parçalı ve dengesiz bir yapının egemen olduğunu söylemek mümkündür. Miras hukukunda tarım toprağının bölünmesini engelleyici bir düzenlemenin olmaması ve 1950’den sonra yaşanan hızlı nüfus artışı bu bölünmeyi artırıcı bir etki yapmıştır⁴³.

³⁸ GÜNAYDIN; s. 206–207.

³⁹ ŞAHİNÖZ; s. 98–99.

⁴⁰ Korkut BORATAV; “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 12.

⁴¹ KARLUK; s. 175.

⁴² ŞAHİNÖZ; s. 76.

⁴³ BAYRAÇ, YENİLMEZ; s. 8.

Tablo 7’de 1952, 1963, 1970, 1980 ve 1990 yıllarında yapılmış olan tarım sayımı sonuçları esas alınarak tarım işletmelerinin toprak büyüklüklerine göre dağılımı verilmektedir.

Tablo 7. Tarım İşletmelerinin Toprak Büyüklüklerine Göre Dağılımı (1952–1990) (%)

İşletme Büyüklüğü (Hektar)	1952		1963		1970		1980		1990	
	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan
1–5	62.1	18.6	68.8	24.4	72.8	27.2	62.1	20.1	67.1	22.1
5–10	21.9	20.7	18.1	23.9	15.7	21.0	20.2	21.3	17.9	19.9
10–20	10.3	19.3	9.4	23.7	7.8	21.0	11.6	23.9	9.6	20.9
20–50	4.2	16.6	3.2	17.0	3.1	19.6	5.3	22.7	4.4	19.8
50+	1.5	24.8	0.5	11.0	0.6	11.2	0.8	12.1	1.0	17.3
Toplam	100. 0	100. 0	100. 0	100. 0	100. 0	100. 0	100. 0	100. 0	100. 0	100. 0

Kaynak: DİE, 1952, 1963, 1970, 1980, 1990 Tarım Sayımı Sonuçları.

Tablo 7’den de görülebileceği gibi son dört tarım sayımı sonuçlarına bakıldığında tarımsal işletmelerin yarısından fazlası 1–5 hektar arasında araziye sahiptir. 1990 yılında yapılmış olan tarım sayımı sonucuna göre, 1–5 hektarlık araziye sahip olan işletmelerin, tarım işletmelerinin yüzde 67’sini oluşturduğu görülmektedir. 1–5 hektar araziye sahip olan tarım işletmelerinin kullandığı tarım alanı ise yaklaşık yüzde 22’dir. Bununla birlikte, Tablo 7’de 1990 yılı tarım sayımı sonuçlarına göre, 50 hektar ve üstü büyüklük grubunda olan yüzde 1 oranındaki işletmelerin, tarım alanlarının yüzde 17,3’ü gibi yüksek bir oranına sahip olduğu görülmektedir⁴⁴. Dolayısıyla bu veriler tarım alanlarının giderek büyük işletmelerce kullanıldığını göstermektedir.

⁴⁴ KARLUK; s. 196.

Bu bağlamda, Türkiye’de tarımda toprak kullanımında ikili bir yapının varlığı belirgin olarak görülmektedir. İkili yapıyı, bir yanda ücretsiz aile çalışanlarını içeren küçük ölçekli işletmeler, diğer yanda ise giderek paylarını artırmakta olan ve tarım topraklarının büyük bir kısmını kullanan orta ve büyük ölçekli işletmeler oluşturmaktadır⁴⁵.

1980’li yıllardan başlayarak tarım kesiminde büyük çiftliklerin daha yüksek miktarlarda toprak varlığına sahip olmaya başlaması, esasen, tüm dünyada ve ülkemizde gözlenen bir eğilimdir. Bu eğilim, tarımda küçük toprak sahiplerinin topraksızlaşması ve büyük çiftliklerin egemenliğinin artması sonucunda ortaya çıkmaktadır⁴⁶.

Kapitalizmin içinde bulunduğu bu son dönemde sermayenin dünya çapında ticareti denetim altına alması, tarım sektörünün de bu denetimin bir parçası olmasına yol açmıştır. Tarımın denetim altına alınması mekanizması özellikle küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerinin büyük işletmelerce satın alınması yolu ile gerçekleştirilmektedir. Böylece çokuluslu işletmeler tarım ürünlerinin üretimi ve ticaretinde denetim sağlamaktadır. Bunun yanı sıra UPF ve DB gibi uluslararası kurumlar tarafından benimsetilmiş olan kurallar, tarımın finansal sermayeye bağımlılığını artırmaktadır⁴⁷.

Türkiye’de tarım topraklarının giderek amaç dışında kullanıldığını söylemek mümkündür. Örneğin, 1980 yılından 2000’li yıllara kadar olan dönem içinde sadece yerleşim yeri elde etmek amacıyla tarım dışı bırakılan alan 450 bin hektar düzeyindedir⁴⁸. Bunun yanı sıra, yanlış sulama, aşırı gübreleme ile elverişsiz kullanılması ya da erozyon gibi nedenlerle, her yıl önemli miktarda tarım toprağı kaybı da yaşanmaktadır.

⁴⁵ Gülten KAZGAN; **Tarım ve Gelişme**. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Aralık 2003, s. 369.

⁴⁶ KONGAR; s. 550–551.

⁴⁷ Joao Pedro STEDILE; “Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı”, **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 100–102.

⁴⁸ Gürol ERGİN, Zehra EYİCİL; “Türkiye Tarımı ’99,” **Mülkiye Dergisi**. C. XXIII, Sa: 217, s. 290.

2-Küçük Çiftçiliğin Yaygınlığı

Ülkemizde tarım sektöründe kısmen veya tamamen kendi tüketimini karşılamak için üretim yapan ve aile çalışanlarının yoğun olarak bulunduğu geçimlik kesim veya aile işletmeleri olarak nitelendirilen küçük çiftçilik son derece yaygındır. Bu kesimde sermaye birikimi yetersiz ve dolayısıyla sermaye yatırımları da sınırlıdır. Bu nedenle, küçük çiftçilikte büyük işletmelerin sahip olduğu ölçek avantajlarından yararlanılamamaktadır. Ayrıca üretime ilişkin kararların kişisel kararlara bağlı olması, üretimin geçimlik ürünlerle sınırlanmasına ve pazara yönelik üretimin çok kısıtlı kalmasına neden olmaktadır⁴⁹.

Küçük çiftçilik faaliyetlerinde kullanılan teknolojinin düzeyi düşüktür ya da hiç teknoloji kullanılmamaktadır. Genellikle aile işletmesi niteliğindeki bu işletmelerde iyi eğitilmemiş ve teknik bilgi yetersizliği olan aile çalışanları faaliyette bulunmaktadır⁵⁰.

Küçük çiftçi ailelerinin büyük çoğunluğunun ya topraksız ya da geçimine yetmeyecek kadar az miktarda toprağı vardır. Bu yüzden büyük çoğunluğu ortakçı, yarıcı gibi biçimlerle başkasının topraklarını işlemekte ve üretimle yaratmış oldukları artı değeri kendileri elde edememekte, toprağın sahibine aktarmaktadırlar. Kırsal alanda bu yönde bir topraksızlaşma ve buna karşılık toprakların büyük işletmelerin elinde toplanması hızlı bir biçimde sürmektedir⁵¹.

Günümüzde uygulanan liberal tarım politikaları ve tarım desteklerinin kaldırılması küçük çiftçi üretimini çözücü etkiler göstermektedir. Tarımsal üretimlerini geliştirici yapısal dönüşümü gerçekleştirememiş olmaları, bu kesimdeki üreticilerin geri tarımsal ilişkileri devam ettirmesine ve büyük sermayenin bu kesim üzerindeki gücünü artırmasına neden olmaktadır⁵².

⁴⁹ KAZGAN; **Tarım**, s. 10–12.

⁵⁰ BAYRAÇ, YENİLMEZ; s. 30.

⁵¹ Cevat GERAY; “Türkiye’de Kırsal Gelişme Yöneltilerinin Dayanması Gereken Toplumsal, Ekonomik ve Tüzel Temeller”, **Mülkiye Dergisi**, s. 125–126
[www.mulkiyederigi.org/index.php?...id...kirsal...\(10.12.2009\)](http://www.mulkiyederigi.org/index.php?...id...kirsal...(10.12.2009))

3- Verim Düşüklüğü

Tarımsal üretimin iklim, sıcaklık, yağış miktarı gibi doğa koşullarına bağlı olması üretimde kullanılan girdilerin verimliliğini ve ürün çeşitliliğini etkilemektedir⁵³. Özellikle teknolojik olanakların yetersiz olduğu üretim birimlerinde doğal koşullara bağlılık ve verim belirsizliği daha yüksektir. Örneğin, üretimi azaltmak isteyen çiftçinin kullandığı girdileri azaltmasına rağmen, hava koşullarının olumlu olması verimi artırabilir. Bunun aksi de geçerlidir, yani üretimi artırmak için girdileri artırmış olan çiftçi hava koşullarındaki elverişsizlik nedeni ile üretiminde azalma ile karşılaşabilmektedir⁵⁴. Bununla birlikte, üretim sürecinde yüksek düzeyde teknoloji kullanılmış ise bu etkilerin sınırlandırılması mümkündür. Küçük üreticilik ve ücretsiz aile çalışmasının yaygın olarak kullanılmakta olduğu ülkemizde, gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında, tarımsal üretim faaliyetinin verimliliğinin düşük düzeyde olduğu görülmektedir.

Türkiye’de tarım işletmelerinin küçük ölçekli ve çok parçalı yapıda olması nedeniyle emek verimliliği de düşüktür. Küçük işletmelerin sermaye sorunlarının olması ve üretime ayıracak gelirlerinin yetersizliği üretim verimliliğini etkileyerek hem üretimin kısıtlanmasına yol açmakta, hem de sosyal sorunlara neden olmaktadır⁵⁵.

Ülkemizde çiftçilerin eğitiminin yetersiz oluşu, teknolojinin kullanılamaması, gübre ve tarım ilaçlarının eksik veya yanlış kullanılıyor olması bitkisel ve hayvansal üretimde verimin çok düşük olmasını da beraberinde getirmektedir⁵⁶. Verim düşüklüğüne bağlı olarak üretimde önemli bir artış gerçekleşmemekte hatta birçok ürünün üretimi azalmaktadır⁵⁷.

⁵² Mehmet C. ECEVİT, Nadide KARKINER, Atakan BÜKE; “Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine”, **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 54–55.

⁵³ KAZGAN; Tarım, s. 100.

⁵⁴ A. k.; s. 5.

⁵⁵ ERGİN, EYİCİL; **Tarımı ’99**; s. 289.

⁵⁶ A. k.; s. 292.

⁵⁷ Gürol ERGİN, Zehra EYİCİL; “Türkiye Tarımı 2000”

”http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=8873&tipi=38&sube=0 (20.01.2010)

II. Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Özellikleri

A. Sayısal Özellikler

1- Kırsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Payı

Nüfus, sayısal ve yapısal yönleriyle sermaye kaynaklarının kullanımını, özellikle de yatırımların dağılımını etkileyen bir faktördür⁵⁸. Türkiye’de 1927 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre toplam nüfusumuz 13.6 milyondur. Ülkemizde 1950 yılına kadar hızlı bir nüfus artışı yaşanmış, 1940’da 17.8 milyon olan ülke nüfusu, 1950’de 20.9 milyona yükselmiştir⁵⁹. Tablo 8’de 1927 yılından itibaren kentsel ve kırsal nüfus artış oranları görülmektedir.

Tablo 8’de de görüldüğü gibi 1927 yılında 13,6 milyon olan toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 76’sı kırsal kesimde, yüzde 24’ü ise kentlerde yaşamaktadır. 1927–1935 arası dönem dışında kentsel nüfusun artış oranı, kırsal nüfusun artış oranının üzerinde olmuştur. Türkiye’de kırsal nüfus 1950’den itibaren oransal olarak azalma sürecine girmiştir, 1980 yılından itibaren ise mutlak olarak azalmaya başlamıştır⁶⁰. 50’li yıllar ile 1980–85 arası yıllarda kentsel nüfus artış oranının, diğer dönemlere göre oldukça yüksek oranda olduğu gözlenmektedir⁶¹.

⁵⁸ KEPENEK, YENTÜRK; s. 403.

⁵⁹ Fatma DOĞRUEL; **Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye**. İstanbul Ticaret Odası Yayını, Yayın No: 29, İstanbul, 1993, s. 34.

⁶⁰ Gaziantep Üniversitesi; **Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu**; Bildiriler. Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s. 24.

⁶¹ KEPENEK, YENTÜRK; s. 406.

Tablo 8. Sayım Yıllarına Göre Kentsel ve Kırsal Nüfus (1927–1997)

Yıllar	Toplam (Bin)	KENTSEL			KIRSAL		
		Sayım Yılları Nüfusu (Bin)	Yüzde	Yıllık Artış Oranı (Binde)	Sayım Yılları Nüfusu (Bin)	Yüzde	Yıllık Artış Oranı (Binde)
1927	13.648	3.306	24.2	-	10.342	75.8	-
1935	16.158	3.803	23.5	17.50	12.355	76.5	22.23
1940	17.821	4.346	24.4	26.72	13.475	75.6	17.34
1945	18.790	4.687	24.9	15.10	14.103	75.1	9.12
1950	20.947	5.244	25.0	22.47	15.703	75.0	21.49
1955	24.065	6.927	28.8	55.67	17.138	71.2	17.48
1960	27.755	8.860	31.9	49.21	18.895	68.1	19.53
1965	31.391	10.806	34.4	39.71	20.585	65.6	17.14
1970	35.605	13.691	38.5	47.33	21.914	61.5	12.51
1975	40.348	16.869	41.8	41.75	23.479	58.2	13.79
1980	44.737	19.645	43.9	30.47	25.092	56.1	13.29
1985	50.664	26.866	53.0	62.61	23.799	47.0	-10.58
1990	56.473	33.326	59.0	43.10	23.147	41.0	-5.56
1997	62.606	40.735	65.0	28.20	21.870	35.0	-7.40

Kaynak: DİE. 1997 geçici sonuçlar, KONGAR; s. 549.

1975–1980 döneminde kırsaldaki yıllık nüfus artış hızı yüzde 1,3 dolayındadır. Aynı dönem kentsel nüfus artış hızı ise yüzde 4,4 oranındadır. Kırsal nüfus artış hızı 1985 yılından itibaren negatif olmaya başlamış, yani kırsal nüfus azalmıştır⁶². Bu dönem içinde ekonomik ve siyasal nedenler kırdan, kente göçü hızlandırmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun sektörel ve coğrafi akıcılığının oldukça yüksek olduğu bilinmektedir⁶³. Ayrıca, tarımsal nüfusun toplam nüfus

⁶² KONGAR; s. 549.

⁶³ Tarım ve Köyişleri Bakanlığı; s. 53.

içindeki göreceli öneminin diğer sektörler lehine azalması ve bu azalmanın kalkınmanın belirli bir düzeye erişmesinden sonra mutlak olarak gerçekleşmesi beklenir⁶⁴. Gerçekten ülkemizde de nüfus artış hızının yıllar içinde sanayileşmenin ve kentleşmenin sonucu olarak azalma eğilimine girdiği görülmüştür⁶⁵.

2000 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, toplam nüfus 67.8 milyon düzeyindedir. Toplam nüfusun yüzde 64,9'unu, yani 44 milyonunu kentsel nüfus, yüzde 35,1'ini, yani 23.8 milyonunu ise kırsal nüfus oluşturmaktadır⁶⁶. Genel olarak bakıldığında, 1927–2000 arası dönemde tarımsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı, yüzde 76'dan, yüzde 35'e inmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre 2007 yılında yapılmış olan son nüfus sayımı sonuçlarında, toplam nüfusun 70 milyon 236 bine ulaşmış olduğu görülmektedir. Toplam nüfusun 48.598'i kentlerde, 21.638'i ise kırsal alanda yaşamaktadır⁶⁷. Ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 30'unun ise halen kırsal kesimde yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde kırsal nüfus oranlarına bakıldığında yüzde 5'in altında olduğu görülmektedir. Örneğin, İspanya'da yüzde 2,9, Japonya'da yüzde 4,9, ABD'de yüzde 2,2, Fransa'da yüzde 4,0, İtalya'da yüzde 4,9 ve İngiltere'de yüzde 1,8'dir⁶⁸. Gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'de kırsal nüfus oranının yüksek olduğu söylenebilir.

2- Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı

Bir ülkenin tarımda çalışan nüfus oranı, o ülkenin gelişmişliğinin göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir⁶⁹. Daha öncede belirtildiği gibi

⁶⁴ DİNLER; s. 88.

⁶⁵ KONGAR; s. 522.

⁶⁶ ŞAHİNÖZ; s. 371.

⁶⁷ Türkiye Ekonomisi 2009; Milli Gelir ve İstihdam, s. 81.

http://www.musiad.org.tr/img/yayinlarraporlar/arastirma_raporlari_59_02.pdf (02.04.2010)

⁶⁸ KARLUK; s. 184.

⁶⁹ Zeynep DERNEK; **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**. Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 56, Isparta, 2005, s. 19–20.

kalkınma süreci ile birlikte hem tarım kesiminde yaşayan nüfusun, hem de tarımsal istihdamın giderek azalması beklenen bir sonuçtur⁷⁰.

Türkiye’de tarım sektörü uzun yıllar önemli bir istihdam kaynağı olmuştur. 1927 yılında tarımın istihdam içindeki payı yüzde 80’ler gibi yüksek bir düzeydedir⁷¹. Tarımsal istihdam oranı Cumhuriyetin kuruluşundan 1950’li yıllara kadar yaklaşık yüzde 75 düzeyinde ve sabit bir oranda seyretmiştir⁷². 1950’lerden sonra tarımsal üretimde traktörün kullanılmaya başlaması tarımda işgücü fazlasına yol açmış ve bu fazlanın kentlere göçü kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle, ülkemizde bu dönemden itibaren tarımsal istihdamda sürekli bir düşüş başlamış ve bu düşüş halen devam etmektedir⁷³. 1960–1980 arası dönemde tarımsal istihdam düşerken sanayi ve hizmetler sektöründe istihdamın payı artmış, 1980 sonrasında ise sanayi istihdamının payı sabit kalırken hizmetlerin payı artmaya devam etmiştir⁷⁴.

Tablo 9’da 1980 sonrasında tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payları verilmiştir. Tarımın istihdamdaki payında 1980 yılından itibaren genel olarak azalma görülmektedir. Ancak ülkemizde 2000 yılından başlayarak tarımsal istihdamda belirgin bir azalma vardır. Örneğin 2000–2005 arası döneme bakıldığında tarımsal istihdamın 1 milyon 276 bin kişi azalmış olduğu, yani tarımın istihdamdaki payının yüzde 16 oranında küçüldüğü görülmektedir.

⁷⁰ ŞAHİNÖZ; s. 79.

⁷¹ Fahriye ÖZTÜRK; **Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi**. Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 2008, s. 68–69.

⁷² Sinan ZEYNELOĞLU; “Türkiye’deki Tarımsal İstihdamın Gerçek Boyutu: Doğru Yorumlar İçin Doğru Veriler”, http://www.tuik.gov.tr/ias/ias09/bildiriler/I_OTURUM/sinan1.pdf (05.02.2010)

⁷³ KEPENEK, YENTÜRK; s. 331.

⁷⁴ ZEYNELOĞLU; s. 2.

Tablo 9. Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı

Yıl/Dönem	Toplam İstihdam	Tarımsal İstihdam	Tarımsal İstihdam
	Bin Kişi	Bin Kişi	(Yüzde)
1980	16.523	8.960	54,2
1985	17.547	8.837	50,4
1990	19.323	9.233	47,8
1995	20.394	9.538	46,8
2000	21.580	7.769	36,1
2001	21.524	8.089	37,6
2002	21.354	7.458	34,9
2003	21.147	7.765	33,9
2004	21.791	7.400	34,0
2005	22.046	6.493	29,5
2000- 2005		-1.276	-16,4
2004 1. Dönem	19.902	6.412	32,2
2005 1. Dönem	20.838	6.230	29,9
2006 1. Dönem	20.604	5.167	25,1
2004–2006 1. Dönem		-1.245	-19,4

Kaynak: http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=7141, (07.02.2010)

TÜİK’ in yapmakta olduğu Hanehalkı İşgücü Araştırmalarında 2004’ün 1. Döneminde tarımda 6.412 bin kişi istihdam edilmekte iken tarımın toplam istihdam içindeki oranı yüzde 32,2 düzeyindedir. Tarımsal istihdam 2005’te aynı dönemde 6.230 bin kişi iken, 2006’da 5.167 bin kişiye ve istihdamdaki oranı da yüzde 25,1’e düşmüştür⁷⁵. Sonuç olarak 2004–2006 arası iki yıllık süreç içerisinde tarımdan kopanların oranı yüzde 19 gibi yüksek bir düzeye ulaşmış ve tarımsal istihdam 1.245

⁷⁵ Necdet ORAL; “IMF ve Dünya Bankası Programının Sonucu: Tarım Çözülüyor”, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=7141 (07.02.2010)

bin kişi azalmıştır. Tarımsal istihdamda özellikle 2000’li yıllardan itibaren yaşanan çözüme, siyasi iktidarlar tarafından taviz verilmeden uygulanmakta olan UPF ve DB politikalarının bir sonucudur.

Bu süreçte tarımsal istihdamda yaşanan hızlı daralmaya karşın, sanayi ve hizmetler sektöründe yeterli istihdam olanağı yaratılmamıştır. Dolayısıyla bu süreç aynı zamanda köylülüğün hızlı bir şekilde tasfiyesi, işsizliğin artması ve çok sayıda çalışanın işgücü piyasasının dışında kalması anlamını taşımaktadır⁷⁶. İstihdam edilen nüfusun, toplam nüfusa oranındaki düşüş hem işsizliği, hem de işgücüne katılım oranındaki düşüşün bileşik etkisini yansıtır niteliktedir⁷⁷.

Tablo 10. Kırsal ve Kentsel İstihdam ve İşsizlik (1988–2007)

Yıllar	Toplam İstihdam	İstihdam Oranı (%)	Kır (%)	Kent (%)	İşsiz Sayısı	İşsizlik Oranı (%)
1988	17.755	52,6	63,7	42,0	1.638	8,4
1991	19.288	52,3	66,3	40,4	1.723	8,2
1994	20.006	50,0	62,2	40,5	1.871	8,6
1997	21.204	49,0	60,9	40,3	1.552	6,8
1999	22.048	48,7	61,5	39,8	1.830	7,7
2001	21.524	45,6	56,0	38,9	1.967	8,4
2002	21.354	44,4	54,3	38,1	2.464	10,3
2003	21.147	43,2	51,9	37,7	2.493	10,5
2004	21.791	43,7	52,1	38,4	2.498	10,3
2005	22.046	43,4	49,5	39,7	2.520	10,3
2006	20.954	43,2	48,8	39,9	2.295	9,9
2007	21.189	43,1	48,3	40,1	2.333	9,9

Kaynak: TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketleri.

⁷⁶ BORATAV; **İstihdam**, s. 15.

⁷⁷ Hacer ANSAL, Suat KÜÇÜKÇİFTÇİ, Özlem ONARAN, Benan Zeki ORBAY; **Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik**. Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2000, s. 15.

Tablo 10’da da görüldüğü gibi, toplam istihdam oranlarının 1988 yılında yüzde 52,6’dan, 2007’ye gelindiğinde yüzde 43,1 seviyesine düştüğü görülmektedir. Kırsal istihdam oranı 1988’de yüzde 63,7 iken, kentsel istihdam yüzde 42,0 düzeyindedir. 2007 yılında ise yüzde 48,3 olan kırsal istihdam oranına karşılık, kentsel istidamın yüzde 40,1 olduğu görülmektedir⁷⁸. Yıllar itibariyle kırsal ve kentsel istihdam oranlarının oransal olarak birbirine yaklaşmış olmasına karşın kırsal kesimin üstünlüğünün devam etmekte olduğu belirtilebilir.

Tablo 10’daki işsizlik oranlarına baktığımızda ise 1988’de 1.638 bin, yani yüzde 8,4 olan işsizliğin, yıllar itibariyle artış eğilimi gösterdiği ve 2007 yılına gelindiğinde toplam işsiz sayısının 2.333 bin kişi ile yüzde 9,9 oranına yükselmiş olduğu görülmektedir. 2009 yılında ise bir önceki yıla göre işsiz sayısında 1.125 bin kişilik bir artış gerçekleşmiş ve toplam işsiz sayısı 3.802 bin kişiye yükselmiştir⁷⁹.

TÜİK verilerine göre 2008 yılında kentsel istihdam oranı yüzde 37,8’den, bir puanlık bir düşme ile 2009 yılında yüzde 36,8’e gerilemiştir. Benzer biçimde, 2008 yılında kırsal istihdam oranı da yüzde 43’ten, 2009 yılında yüzde 42,6’ya inmiştir. Sonuç olarak bir önceki yıla göre Türkiye’de toplam istihdamda 1 milyon 125 bin kişilik bir azalma yaşanmıştır⁸⁰.

Kırdan kente göçte kadınlar istihdam açısından daha olumsuz etkilenmiştir. Kırdan kente göç eden kadınların neredeyse tamamına yakını (formel) işgücü piyasasının dışında kalmaktadır⁸¹. Tarımsal istihdamdan kopan niteliksiz kadın ve erkek işgücünün diğer sektörler aktarılamadığı ve büyük bölümünün işsiz kaldığı bu süreç toplumsal bir çöküntüyü de yansıtır niteliktedir⁸².

⁷⁸ Nurcan ÖZKAPLAN; “Türkiye İşgücü Piyasasının Dönüşümü (1980–2007)” ,
<http://www.keig.org/raporlar/Isgucu%20Piyasasinin%20Donusumu.doc> (08.04.2010)

⁷⁹ MÜSİAD; “Türkiye Ekonomisi 2009 İkinci Bölüm: Milli Gelir ve İstihdam”, **Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği Yayını**, s. 82.

http://www.musiad.org.tr/img/yayinlarraporlar/arastirma_raporlari_59_02.pdf (15.04.2010)

⁸⁰ A. k.; s. 81-82.

⁸¹ Tarım ve Köyşleri Bakanlığı; s. 57.

⁸² GÜNAYDIN; s. 210.

3-Tarım Aktif Nüfusunun Çalışma Statüsüne Göre Dağılımı

Tarım üreticiliği, bir meslekten çok bir yaşam biçimidir. Çiftçi için toprak salt kendi tüketimi için kullandığı en önemli üretim aracı değil, aynı zamanda kendisi ve ailesi için bir yaşam alanıdır. Dolayısıyla, geleneksel tarımsal üretim biçiminde çiftçi ailesinin yaşamı ve üretim faaliyeti birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. Tarımsal üretim yerine getirilirken işgücü gereksinimi öncelikli olarak aile içinden karşılanır, ailedeki işgücü yetersiz kaldığında ise aile dışından ücretli olarak çalıştırılan geçici işçiler ile üretim gerçekleştirilir⁸³. Ülkemizde tarımdaki işgücünün büyük çoğunluğunu geleneksel tarımsal üretim biçimine uygun aile işletmelerinde çalışan ve ülkenin en yoksul kesimini oluşturan ücretsiz aile çalışanları oluşturmaktadır⁸⁴.

Tablo 11’de tarım aktif nüfusunun çalışma statüsüne göre dağılımı verilmiştir. Ücretsiz aile çalışanlarının oranı 1970’lerde yüzde 65,2 düzeyindeyken, 2000’de bu oran yüzde 52,32’e inmiştir. Ücretli statüde çalışanların tarım aktif nüfusu içindeki oranı ise yüzde 5,7 düzeyindedir. Tarım kesiminde işverenlerin oranı sadece yüzde 0,1 ve kendi hesabına çalışanların oranı yüzde 41,9’dur. İşgücünün genel görünümü açısından tarımda üretimin ücretsiz aile çalışanları ile yürütüldüğü geleneksel yapının sürmekte olduğu söylenebilir⁸⁵.

⁸³ DERNEK; s. 6.

⁸⁴ PAMUK; s. 73.

⁸⁵ KAZGAN; Tarım, s. 367.

Tablo 11. Tarım Aktif Nüfusunun Çalışma Statüsüne Göre Dağılımı (%).

Çalışma statüsü	1970	1980	1990	2000
Ücretli	5,9	5,3	9,2	5,7
İşveren	0,2	0,3	0,3	0,1
Kendi hesabına çalışan	28,7	25,7	26,5	41,9
Ücretsiz aile çalışanı	65,2	68,7	64,0	52,3

Kaynak: DİE Nüfus Sayımları ve Hanehalkı İşgücü Anketleri.

Ücretsiz aile çalışanlarının büyük çoğunluğunu kadınlar ve 12–24 yaş arası gençler oluşturmaktadır. Ücretsiz aile çalışanı statüsünde olanların oranının yüksek olması, tarımda kadınların, çocukların ve gençlerin hala en büyük çalışan grubunu oluşturduğunu göstermektedir⁸⁶. Oysa tarımsal üretim süreci içinde aktif olarak yer almakta olan kadınların faaliyetlerinin sadece küçük bir bölümü gerçek çalışma olarak kabul edilmekte ve bu faaliyetleri ücretsiz olarak yerine getirmeleri nedeniyle de ulusal gelir hesaplarına katılmamaktadır⁸⁷.

Tarımsal alana sermayenin girişi ile birlikte, geleneksel üretim yapısında önemli değişiklikler ortaya çıkmış ve küçük üreticilikte yer alan ücretsiz aile çalışanları atıl işgücü durumuna düşmüştür. Tarım sektöründe artan kapitalistleşme ile birlikte gerek ücretsiz aile çalışanı statüsünde olanlar, gerekse ortakçı ve kiracı olarak çalışanlar ya tarım ve tarım dışı alanlarda ücretli çalışmaya, yani işçiliğe

⁸⁶ KAZGAN; s. 366.

⁸⁷ Arslan Zafer GÜRLER; **Tarım Ekonomisi**. Nobel Yayınları, Ankara, 2008, s. 13–14.

yönelmiş ya da kırsal kesimden tamamen koparak kentlere göç etmek zorunda kalmıştır⁸⁸.

İstihdam edilen nüfusun kent-kır ayırımına göre çalışma statüsünü gösteren Tablo 12’de kentte ücretsiz aile çalışanı oranının yüzde 4–5 düzeyinde olduğu görülmektedir. Kırsalda ise 1988 yılında ücretsiz aile çalışanının payı yüzde 47 gibi yüksek bir düzeydedir. Ücretsiz aile çalışanlarının payının genel olarak azalma seyri izlemesine karşın, halen kırsal kesim istihdamı içinde en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir⁸⁹.

Tablo 12. İstihdamın Kent-Kır Ayırımına Göre Çalışma Statüsü Dağılımı (%)

	Kent					Kır				
	1988	1993	1998	2003	2006	1988	1993	1998	2003	2006
Ücretli veya maaşlı	59,6	58,5	60,5	64,3	66,6	15,0	13,6	13,8	18,1	25,0
Yevmiyeli	8,3	9,5	10,5	9,1	7,0	6,5	6,4	6,5	6,4	7,4
İşveren	6,7	10,7	10,1	7,5	7,2	1,4	1,8	2,0	2,1	2,8
Kendi hesabına	19,7	16,1	14,2	14,8	15,5	30,1	32,1	32,4	36,3	34,8
Ücretsiz aile çalışanı	5,7	5,2	4,8	4,3	3,8	47,0	46,1	45,4	37,1	30,0

Kaynak: Özay GÖZTEPE; “Küreselleşme Sürecinde Türkiye İşgücü Piyasası”, s. 90.

<http://www.calismatoplum.org/sayi14/Goztepe.pdf> (06.02.2010)

Tablo 12’de dikkati çeken önemli bir oran, ücretli veya maaşlı çalışanların tarım sektörü içindeki payının artarak yüzde 25 düzeyine yükselmiş olmasıdır.

⁸⁸ Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü; s. 23.

⁸⁹ ANSAL vd. ; s. 45–46.

Bunun yanı sıra, işverenlerin payında da bir artış söz konusudur⁹⁰. Dolayısıyla ücretli çalışanlar ile işverenlerin payının artma eğiliminde olması, küreselleşmenin tarım kesimine etkilerini yansıtır niteliktedir.

Türkiye’de 1980’ler sonrasında küreselleşmenin getirdiği yapısal değişimlerin olumsuz etkilerini tarım sektörü üzerinde görmekteyiz. Tarım kesiminde çalışan işgücünün, özellikle de ücretsiz aile çalışanlarının payı gittikçe azalmaktadır. Tarımda topraksızlaşma ve büyük çiftliklerin egemenliğinin artması, tarımda çalışan küçük çiftçilerin tarımdan koparılması ve tarım dışına itilmesine yol açmaktadır⁹¹. Kırsal kesimde kalanlar içinde ücretli veya maaşlı çalışanların oranında artış olması da dikkat çekicidir. Bu durumda tarım sektörünün piyasa ekonomisi ile bütünleşmesi gerçekleşmektedir ve kapitalistleşme sürecinin bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

B- Yapısal Özellikler

1-Tarım Nüfusunun Ulusal Gelirden Aldığı Pay

Gelişmekte olan ülkelerde tarımda çalışanların gelirlerinin tarım dışı faaliyetlerde çalışanların gelirlerinden daha düşük olması yaygın bir özelliktir. Tarım kesiminin ulusal gelirden aldığı payın ülke ortalamasının altında olmasının birçok nedeni vardır. Tarımsal gelirin mevsimlere göre değişmesi, tarım kesiminde gizli işsizliğin yaygın olması, tarımsal üretim alanlarının verimliliklerinin farklı olması tarımda gelir farklılıklarını yaratan etkenler olarak belirtilebilir⁹².

Türkiye’de gelir dağılımı ile ilgili 1963’den önce kapsamlı çalışmalar bulunmamaktadır. İlk olarak en kapsamlı araştırma 1973 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılmıştır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, kar, faiz, rant gelirleri birinci yüksek gelir grubunda, ücretliler ikinci grupta ve tarım üreticileri üçüncü grupta yer almaktadır. Hanhalklarının yüzde 16.5’ini oluşturan kar, faiz,

⁹⁰ GÖZTEPE; s. 88.

⁹¹ KONGAR; s. 551–552.

⁹² DİNLER; s. 83.

rant geliri sahipleri ulusal gelirin yüzde 41,2'sini, hanehalklarının yüzde 35,4'ünü oluşturan ücretliler ise ulusal gelirin yüzde 28,3'ünü almaktadır. Hanehalklarının kalan yüzde 48,1'ini oluşturan küçük üreticilerin ulusal gelirden aldıkları pay ise yüzde 30,5 düzeyindedir⁹³.

Türkiye'de göreceli ve mutlak olarak tarım gelirlerinde gerilemenin 1975–1985 arası dönemde hızlandığı ve dönem başında yüzde 19,2 olan kişi başına tarım gelirleri oranının 1985 yılına gelindiğinde yüzde 14'ler düzeyine indiği görülmektedir⁹⁴. Özellikle 1987'den 1994 yılına kadar olan dönemde hanehalkları arasında gelir dengesinin iyice bozulmakta olduğunu göstermektedir.

En altta yer alan beşte birlik gelir gurubundakilerin 1987'de gelirden aldıkları pay yüzde 5,24 oranındayken, 1994'e gelindiğinde yüzde 4,86'ya düşmüştür. Ancak en üstte yer alan beşte birlik gelir gurubunda yer alanlar ise 1987'de aldıkları yüzde 49,94'lük paylarını, yüzde 54,88'e yükseltmişlerdir⁹⁵.

Tarımda ve tarım dışında kişi başına düşen GSYG arasındaki fark, 1970'de yüzde 2,7 kat iken, 1990'da yüzde 3,3 kata ve 1997'de yüzde 3,7 kata yükselmiştir. Bu fark, köy ile kent ve tarım ile tarım-dışı kesim arasındaki gelir farkının ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Türkiye'de 1990'da hanehalklarının yüzde 37,5'u kırsal alanda yaşamasına rağmen, tarım toplam ulusal gelirden sadece yüzde 16,7'lik pay almaktadırlar. Buna karşılık çalışılmadan elde edilen taşınmaz, menkul kıymetler toplam gelirlerinin payı yüzde 29,3 gibi yüksek bir düzeydedir⁹⁶.

Tarım işçileri ve çiftçiler ulusal gelir dağılımında en kötü durumdadırlar. Küçük esnaf ve zanaatkarlar ile çiftçilerin ulusal gelirden aldıkları paylar, nüfus içindeki paylarından düşüktür. Ayrıca tarım kesiminin yüksek gelir gruplarını da içermesi nedeniyle, gelir dağılımının en adaletsiz olduğu kesim olduğu söylenebilir⁹⁷.

⁹³ Sami GÜÇLÜ, Mahmut BİLEN; “1980 Sonrası Dönemde Gelir Dağılımında Meydana Gelen Gelişmeler”, **Yeni Türkiye Dergisi**. Sa: 6, Eylül-Ekim 1995, s. 161–162.

⁹⁴ A.k.; s. 167.

⁹⁵ GERAY; s. 128.

⁹⁶ A. k.; s. 127.

⁹⁷ KONGAR; s. 640.

Tablo 13’de 1968–1994 yılları arası Türkiye’de ulusal gelirin sektörel ve işlevsel dağılımı verilmiştir.

Tablo 13. Türkiye’de Ulusal Gelirin Sektörel ve İşlevsel Dağılımı (%).

Yıllar	Tarımın Payı	Tarım-dışı Maaş ve Ücretlerin Payı	Tarım-dışı Diğer Kar-Faiz-Rant
1968	41,1	26,3	29,4
1973	33,1	30,4	33,5
1978	30,3	30,2	36,6
1983	20,1	22,6	55,1
1984	20,0	20,4	57,1
1985	18,4	20,4	58,5
1986	19,9	23,4	55,0
1987	18,2	26,8	53,1
1988	17,6	24,3	56,3
1989	17,6	24,6	56,5
1990	18,1	30,2	49,5
1991	15,5	34,6	47,6
1992	15,0	34,4	48,2
1993	14,8	32,8	50,1
1994	15,9	25,1	57,6

Kaynak: Süleyman Özmucur; Türkiye’de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler. **Boğaziçi Üniversitesi Yayını**, İstanbul, Mart 1996, s. 66.

Tablo 13’de görüldüğü gibi, tarımın ulusal gelirden almış olduğu pay 1968 yılında yüzde 41,1 düzeyindeyken, genel olarak düşme eğilimine girmiş ve 1994 yılına gelindiğinde, payı yüzde 15,9 olarak gerçekleşmiştir. Tarım-dışı ücretlilerin ulusal gelirden almış oldukları pay, 1990’lı yıllardan itibaren yüzde 30–34 düzeyinde gerçekleşmiş, ancak 1994 yılına gelindiğinde yüzde 25,1’e inmiştir. Kar, faiz ve rant

gelirlerinin ulusal gelirden aldıkları paylar diğer kesimlerle kıyaslandığında yüksek olduğu ve 1994 yılında bu payın yüzde 57,6 düzeyine çıkmış olduğu görülmektedir. 1994 yılından sonra ise gelir dağılımında önemli bozulmalar yaşanmaya başlamıştır⁹⁸.

Bunun yanı sıra, kırsal kesimin kendi içinde de gelir dağılımında dengesizlik vardır. Tarım kesiminde en alt gelir grubunda yer alan beşte birlik hanehalkı kesimi gelirin en çok yüzde 5,6'sını alırken, en üst gelir düzeyindeki beşte birlik kesim gelirin yüzde 47'sini, yani yaklaşık yarısına yakını almaktadır.

Gelir dağılımında en alt gelir grubundakiler ile en üst gelir grubunda yer alan kesimler arasındaki dengesizlik 1987'den sonra belirgin bir biçimde artmaya başlamıştır. Bu durum gelir dağılımının alt ve orta gelir grubundakiler aleyhine bozulmakta olduğunu göstermektedir⁹⁹.

2- Tarımsal İstihdamın Enformel Niteliği

Türkiye'de çalışma yaşamının en önemli sorunlarının başında milyonlarca insanın sosyal korumadan yoksun olarak enformel istihdamda bulunması gelmektedir. Kayıt-dışı çalışmayı da içeren enformel istihdam, ağırlıklı olarak tarım kesiminde mevcuttur¹⁰⁰. Çünkü tarım sektörü içinde formel ve enformel sektörü birbirinden ayıran çizginin çizilmesi kolay olmamaktadır. Özellikle tarım sektöründe çalışanların kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile çalışanlarından oluşuyor olması işgücü piyasasının enformel olarak kabul edilmesine neden olmaktadır¹⁰¹.

⁹⁸ İbrahim Güran YUMUŞAK, Mahmut BİLEN; "Gelir Dağılımı- Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Yıl: 1, Sa: 1, 2000, s. 82.

⁹⁹ A. k.; s. 80.

¹⁰⁰ Gülay TOKSÖZ; **Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu**. Uluslararası Çalışma Örgütü, Ankara, 2007, s. 34-35.

¹⁰¹ ANSAL vd.; s. 44.

Tablo 14. Kayıt-Dışı Çalışmanın Çalışma Statülerine Göre Dağılımı (%).

	2002	2003	2004 (a)	2005 (b)	2006 (c)
Toplam	52,1	51,7	53,0	50,5	49,8
Ücretli	19,5	18,9	21,3	23,6	23,3
Yevmiyeli	89,6	91,0	91,3	92,6	92,4
İşveren	18,8	18,4	24,2	26,6	29,0
Kendi Hesabına	65,0	66,0	65,5	64,8	65,1
Ücretsiz Aile Çalışanı	98,2	98,0	96,5	95,0	95,4

Kaynak: DİE.

(a) Çeyrek dönemler itibariyle yıl ortalamasıdır.

(b) 2005 yılı Eylül ayı itibariyle.

(c) 2006 yılı Eylül ayı itibariyle.

Tablo 14’te görülebildiği gibi, ülkemizde 2002–2006 dönemi boyunca kayıt-dışı çalışma oranlarının yüzde 50’ler düzeyinde olduğu görülmektedir. En yüksek olduğu gruplar ise ücretsiz aile çalışanları ile yevmiyeli olarak çalışanlardır¹⁰².

Tarım kesiminde kadınların neredeyse tamamının, erkeklerin beşte dördünün herhangi bir sosyal güvencesi yoktur. Sanayide kadınların yüzde 46,6’sı erkeklerin yüzde 36,5’i, ticarete kadınların yüzde 47,8’i, erkeklerin yüzde 43,2’si, hizmet sektöründe kadınların yüzde 24,1’i ve erkeklerin yüzde 22,1’i sosyal güvenceden yoksun olarak çalışmaktadır. Ancak kadın ve erkekler arasında en büyük farkın tarım kesiminde olduğunu söylemek mümkündür¹⁰³.

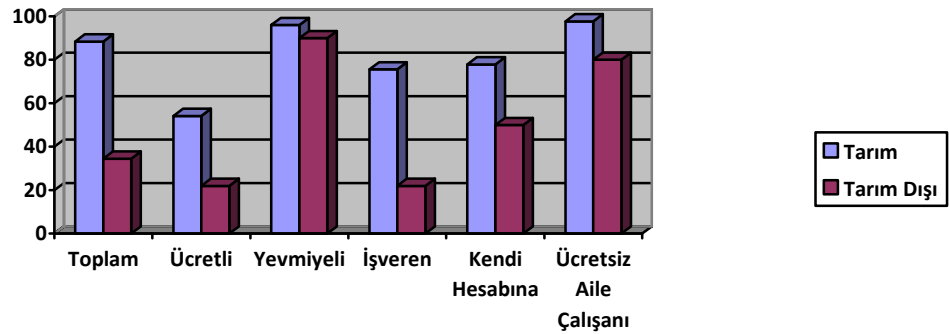
¹⁰² Özay GÖZTEPE; “Küreselleşme Sürecinde Türkiye İşgücü Piyasası”, **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, Mart 2007, s. 97.

¹⁰³ TOKSÖZ; s. 34–35.

Bununla birlikte, enformel sektörün ortaya çıkmasındaki önemli nedenlerden bir diğeri, niteliksiz olan emeğin formal sektörün emme kapasitesinin üstünde kentlere olan göçüdür¹⁰⁴. Örneğin, 2000–2006 arasındaki dönemde tarım-dışı istihdamdaki artış özellikle kayıt-dışı işlerde yükselmiştir. Bu dönemde, tarım-dışı istihdam erkekler için 11.519 binden, 13.248 bine çıkarak yüzde 15,0 oranında yükselmiş, kayıt-dışı tarım-dışı istihdam ise erkekler için 3.399 binden, 4.454 bine çıkarak, yüzde 31 oranında artmıştır. Dolayısıyla yeni yaratılan 1.729 bin işin, yüzde 61’inin enformel nitelikte olduğu görülmektedir.

Aynı değerlendirme kadın işgücü açısından yapıldığında, tarım-dışı kadın istihdamının 2.293 binden 2.994 bine çıkarak yüzde 30,6 oranında arttığı görülmektedir. Bununla birlikte, tarım-dışı kayıt-dışı istihdam da 639 binden, 1.054 bine çıkarak, yüzde 64,9 oranında artmıştır. Dolayısıyla, tarımdan gelen niteliksiz işgücünün ancak enformel istihdamda kendisine yer bulabildiği açıktır¹⁰⁵.

Grafik 1: Tarım ve Tarım-Dışı İstihdamın Kayıt-Dışılık Oranları (Eylül–2006) (%)

Kaynak: TÜİK 2007

Grafik 1’de 2006 yılı Eylül ayı verilerine göre tarım-dışı kesimde kayıt-dışı çalışma oranının yüzde 34,5 olduğu görülmektedir. Tarım kesimde ise bu oran, yüzde 88,4’tür. Tarımsal kesimdeki kayıt-dışı çalışma oranının en düşük olduğu grup, yüzde 54,2 ile ücretlilerdir. Tarımdaki kayıt-dışı işverenlerin oranı yüzde 75,6, kayıt-dışı kendi hesabına çalışanların oranı yüzde 77,9, yine kayıt-dışı yevmiyelilerin ve ücretsiz aile çalışanlarının oranı ise yüzde 97,7’dir¹⁰⁶.

¹⁰⁴ ANSAL vd.; s. 44.

¹⁰⁵ TOKSÖZ; s. 36.

¹⁰⁶ GÖZTEPE; s. 98.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMSAL İSTİHDAMIN AZALMASININ GEREKÇELERİ VE TARIMSAL İSTİHDAMI AZALTAN UYGULAMALAR

I-Türkiye’de Tarımsal İstihdamın Azalmasının Gerekçeleri

Günümüzde Türkiye’de tarımsal istihdamın azalmasının gerekçeleri arasında kalkınma paradigmasındaki değişimin, yapısal uyum politikalarının ve ekonomik krizlerin etkileri bulunmaktadır. Ancak ülkemizde işsizliğin artmasında tarımsal istihdamın azalmasının rolünün sorgulanması gerekmektedir.

A. Kalkınma Paradigmasının Değişimi

Kalkınma paradigmasında yaşanan değişim, tarımsal istihdamın azalmasının gerisinde yatan temel gerekçelerden birini oluşturmaktadır. Kalkınma kavramı en genel anlamıyla, önceki veya içinde bulunulan duruma kıyasla olumlu yönde değişimi içeren bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte ekonomik yapıda kaynakların tarımdan sanayiye aktarılması değişimin temel özelliğini oluşturmaktadır¹⁰⁷. Bununla birlikte, kalkınma kavramı toplumların gelişim sürecine uygun olarak farklı dönemlerde değişen bir içerik¹⁰⁸ kazanmıştır.

Kalkınma konusundaki tartışmalar ilk kez 1940’larda başlamıştır. Bununla birlikte, bazı yazarlar kalkınma ekonomileriyle ilgili ilk çalışmaların Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* isimli eseri ile başlamış olduğunu ileri sürmektedir. Kalkınma kavramı başlangıçta doğal kaynakların kullanılması ve geliştirilmesi ile sınırlı olarak yorumlanmıştır¹⁰⁹. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya ve Afrika ülkeleri gibi az

¹⁰⁷ Abdülkadir ŞENKAL, Yaşar BÜLBÜL; “Kalkınma İktisadı ve Sosyal Yapılar Piyasa ve Sosyal Yapıların Çözünürlüğü”, **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi**. Sa: 4, 2007, s. 93.

¹⁰⁸ Cengiz YAVİLİOĞLU; “Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri (Eleştirel Bir Yaklaşım)”, **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**. C. 3, Sa: 2, 2002, s. 60.

¹⁰⁹ Fikret BAŞKAYA; **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**. İmge Kitabevi, Ankara, 2000,

gelişmiş ülkelerin hem doğal kaynaklarını, hem de politik istikrarını düzenlemeye yönelik kalkınma ekonomisi yaklaşımı geliştirilmiştir¹¹⁰. Gerçekten, kalkınma ekonomisinin, ekonomi biliminin ayrı bir dalı haline gelmesi İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk gelmektedir¹¹¹. Sanayileşmiş ülkelere özgü ekonomi politikalarının, ulusal gelirlerinin kaynağı önemli ölçüde tarıma dayanan az gelişmiş ülke ekonomilerine uygulanmasının güç olması kalkınma ekonomileri yaklaşımının ortaya çıkmasına neden olmuştur¹¹².

Bu dönemde geliştirilen kalkınma ekonomisi yaklaşımının az gelişmişlik ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Gelişmiş batılı ülkeler kendileri dışındaki ülkeleri *az gelişmiş* veya *geri kalmış ülkeler* olarak nitelendirmeye başlamıştır. Bunun, nitelendirilen ülkelere de kabul görmesi, az gelişmişlik kavramının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Az gelişmişlikle ilişkilendirilen kalkınma tanımları gelişmiş ülkelerle yapılan kıyaslamalara dayandırılmıştır¹¹³. Bu kıyaslamalara göre, gelişmekte olan ülkeler için kalkınma ekonomide tarımsal üretimden, sanayi üretimine doğru bir dönüşümün gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir¹¹⁴. Kalkınma kuramları ulusların zenginleşmesi, ekonomik büyümenin sağlanması ve gelirin adil dağılması ile ilişkilendirilmiştir.

ABD'nin bu dönemden itibaren birçok ülkenin kalkınma çabalarında aktif olarak rol oynamaya başladığı görülür¹¹⁵. DB tarafından 1947–1948 yılları için hazırlanan *Kalkınma İçin Yeniden Yapılanma Raporu*'nda dünyada üretim düzeyinin yükseltilmesinin ve bunun sağlanmasında bankanın etkin bir rol oynamasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu nedenle, savaş sonrası dönemde DB' nin

s. 22.

¹¹⁰ Paul OSLINGTON; "History of development economics," **The Pakistan Development Review**. Vol. 32, No. 4 Part II, Winter 1993, s. 632.

¹¹¹ Hamid HOSSEINI; "Why development is more complex than growth: Clarifying some confusions," **Review of Social Economy**. Vol. LXL, No. 1, March 2003, s. 92.

¹¹² YAVİLİOĞLU: s. 63.

¹¹³ Joseph E. STIGLITZ; "An Agenda for the New Development Economics," **United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD)**, Geneva 7–8 September 2001, s. 6. <http://www.unrisd.org> (04.05.2010)

¹¹⁴ World Bank(WB); International Bank for Reconstruction and Development; **Third Annual Report 1947–1948**. s. 14. <http://www.wds.worldbank.org> (20.04.2010)

¹¹⁵ HOSSEINI; s. 95.

kalkınma alanındaki faaliyetleri artmış¹¹⁶ ve az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarında karşılaşmış oldukları sorunlarla daha fazla ilgilenilmeye başlanmıştır¹¹⁷. Kalkınmanın temel göstergesi olarak, yaşam standartlarının yükseltilmesi ve kişi başına düşen ulusal gelir artışının sağlanmasının önemi üzerinde durulmuştur¹¹⁸. Bu amaçla az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarını sağlayabilmeleri için uluslararası yardımlarla desteklenmeleri zorunluluk olarak görülmüştür. Ortodoks klasik kalkınma kuramlarında az gelişmiş ülkelerdeki kaynakların yetersizliği nedeniyle dış kaynak aktarılması gerektiği ve ancak bu yolla yoksulluk kısır döngüsünün kırılarak tarımdan sanayiye geçişin sağlanabileceği belirtilmiştir¹¹⁹.

BM'nin kalkınma yaklaşımında, DB' den farklı olarak az gelişmiş ülkeler kavramı yerine, *gelişmekte olan ülkeler* kavramı tercih edilmiştir. Ancak kavram, içeriği bakımından bir farklılık getirmemiştir. Buna göre, gelişmekte olan ülkeler kavramı ile yine ABD ile (Batı) Avrupa ülkelerinin ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaşamamış ülkeler kastedilmiştir¹²⁰. Bu dönemde pek çok ülke tarafından kalkınma politikaları benimsenmiş ve ülkeler gelişmiş ve gelişmekte olanlar ayrımı yapılarak gruplanmaya başlamıştır¹²¹.

Gelişmekte olan ülkelerin ortak özelliklerine bakıldığında, kişi başına düşen ulusal gelirin düşük, yatırımların ve tasarrufların yetersiz, enflasyon ve işsizlik oranlarının yüksek, verimliliğin düşük, üretimde ve ihracatta tarım ürünlerinin ve emek yoğun malların payının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde toplam istihdam içinde tarımın payı yüzde 50'ler gibi oldukça yüksek bir düzeydedir. Gelişmekte olan ülkelerin sahip oldukları bu ortak özellikler az gelişmişlik olgusunun açıklanmasında belirleyici olmuştur.

¹¹⁶ WB; s. 6.

¹¹⁷ A. k.; s. 14.

¹¹⁸ A. k.; s. 16.

¹¹⁹ Şevket TÜYLÜOĞLU, Hamza ÇEŞTEPE; **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**. Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, s. 40.

¹²⁰ BAŞKAYA; s. 20.

¹²¹ A. k.; s. 63.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında az gelişmiş ülkeler için kalkınma politikaları Keynezyen ekonomi politikalarının etkisi altında oluşturulmuştur¹²². Dünya Bankası (DB) tarafından geliştirilen kalkınma politikalarında 80’li yıllara kadar az gelişmiş ülkeler için Harrod-Domar büyüme modeli çerçevesinde planlı kalkınma ve devlet müdahalesinin önemi vurgulanmıştır. Harrod-Domar modeline göre, az gelişmişlik sorununun çözülmesi için öncelikle tasarruf ve yatırımların artırılması gerekmektedir¹²³. Buna göre, kalkınma doğrudan gelişmekte olan ülkelerin yapacağı yatırımlara ve yatırımlar için yapabileceği tasarruf miktarına bağlıdır. Yeni yatırımlarla hem ekonominin üretim kapasitesi, hem de istihdam artacaktır¹²⁴. Genellikle gelişmekte olan ülkelerin iç tasarruflarının yetersiz olması, kalkınma için dış finansmana başvurulmasını da gerektirmiştir¹²⁵. Bu model, planlı ekonomi çerçevesinde ve devlet müdahalesini içerecek biçimde işleyecektir¹²⁶.

1970’li yıllardan itibaren kapitalist sistem yapısal bir kriz içine girmiştir. Bu dönemde, dünya nüfusunun dörtte üçlük kesimini oluşturan gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sorununun önemini yitirmemiş olmasına karşın, kalkınma yaklaşımlarının ideolojik temelinde bir değişim meydana gelmiştir. Yeni liberalizm, küreselleşme sürecini ve yeni kalkınma anlayışını biçimlendiren ideoloji olmuş ve UPF ile DB’nin de katkılarıyla gelişmekte olan ülkelerde yaygınlaşmaya başlamıştır¹²⁷.

Kalkınma anlayışının temeli olarak kabul edilen tarımdan, sanayiye daha sonra da hizmetlere doğru geçiş, bilgi ekonomisine geçiş ile birlikte farklı bir görünümün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bilgi ekonomilerine geçiş ile birlikte kalkınma anlayışında ve dolayısıyla da istihdamın yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Bu durumun ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri de tarımsal

¹²² Ryszard PASECKI, Miron WOLNICKI; “The evolution of development economics and globalization,” **International Journal of Social Economics**. Vol. 31, No. 3, 2004, s. 301.

¹²³ Alkan SOYAK, Nadir EROĞLU; “Türkiye’nin Kalkınma Anlayışının Dönüşümünde IMF-Dünya Bankası Yapısal Uyum Politikalarının Rolü,” s. 2.
<http://mpira.ub.uni-muenchen.de/11466/> (20.08.2010)

¹²⁴ Leyla DOLUN, A. Hakan ATİK; “Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları,” **Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü**, Ekim 2006, Ankara, s. 8–9.

¹²⁵ SOYAK, EROĞLU; s. 3.

¹²⁶ DOLUN, ATİK; s. 8–9.

¹²⁷ Fikret ŞENSES; “Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?” **Economic Research Center, Working Paper in Economic**, No. 04/09, August 2004, s. 2–3.

istihdamın büyük oranda azalmasıdır. Teknolojik gelişmeler ve teknolojinin niteliğinin değişmesi sanayi üretiminin ağırlığının azalmasına ve bunun yerine hizmetler sektörünün ağırlığının artmasına neden olmuştur¹²⁸. Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımı yapılmaksızın istihdamın büyük bölümü hizmet sektöründe yaratılmaktadır¹²⁹.

1970 sonrasında kapitalist ülkelerin verimlilik artışlarının yavaşlaması ve sermaye birikim sürecindeki tıkanma nedeniyle yeni politik arayışlara girilmiştir. Bu amaçla UPF ve DB önemli faaliyetlerde bulunmuş ve gelişmekte olan ülkelerde yeni liberal politikalar yayılmaya başlamıştır¹³⁰.

1980 sonrasında gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sorunlarının derinleşmesi karşısında ABD Hazinesi, DB ve UPF arasında varılan *Washington Uzlaşması* ile bu ülkelere yapılacak kalkınma yardımları için yeni bir model ortaya konulmuştur. 1980'lerin ortalarında DB uzmanları üçüncü dünya ülkelerini kötü makro ekonomik politikalar, yatırımların yetersizliği ve üretim teknolojisinin yanlış seçimi nedeniyle eleştirmişlerdir¹³¹.

Washington uzlaşmasında gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sürecini serbest piyasanın ve dışa açık ekonomi politikalarının, planlı kalkınma anlayışında uygulanan korumacı ve müdahaleci ekonomi politikalarından daha fazla desteklediği kabul edilmiştir. Kalkınma sürecinde kaynakların optimum dağılımı, ulusal ekonomilerin uluslararası piyasalarla bütünleşmesi ile ekonomi politikalarının toplumsal kabulünün sağlanmasına bağlı kılınmıştır¹³². Bu nedenle, ekonomi yönetiminde korumacı politikalar yerine, devlet müdahalesinin azaltılmasına ilişkin politikalar önerilmiştir¹³³. Kalkınma ekonomileri için temel paradigma Washington

¹²⁸ SOYAK; s. 288.

¹²⁹ Zeki ERDUT; Rekabetin İşgücü Piyasasına Etkisi. **TÜHİS Yayını**, İzmir, 1998, s. 86.

¹³⁰ ŞENSES; s. 3.

¹³¹ PASECKI, WOLNICKI; s. 302.

¹³² A. k.; s. 304.

¹³³ Ali ŞEN; "Washington Konsensüsü ve Gelişmekte Olan Ülkeler Sorunları: Eleştirel Bir Değerlendirme", **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Yayını**, C. 10, Sa: 2, 2005, s. 182.

Konsensüsü çerçevesinde oluşturulmuş ve geliştirmekte olan ülkelerin kendi içsel gerçeklikleri göz ardı edilmiştir¹³⁴.

1980'li yıllar ve küreselleşme ile birlikte devletin ekonomiye müdahalesinin kalkınmayı olumsuz etkilediği görüşü yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Planlı kalkınma döneminde devletin ekonomik kalkınmada aktif bir rol oynaması gerektiği savunulurken bu dönemden itibaren devletin ekonomiye müdahalesi zayıflamış ve devletin piyasa ekonomisinin işleyişini sağlamak gibi sınırlı bir görevi yerine getirmesi gerektiği düşüncesi savunulmuştur¹³⁵. Devletin rolünde ortaya çıkan bu yönlü bir değişim temel ekonomi politikalarının belirlenmesinde önceliklerin değişmesine neden olmuştur. Henüz sağlıklı tarımsal dönüşüm ve sanayi istihdamı sağlanmadan piyasa işleyişine yönelik politikalar, genel olarak istihdamın azalmasına ve istihdamla ilgili sorunların yapısal hale gelmesine yol açmıştır.

1980 sonrasında kalkınma paradigmasında değişimin bir sonucu olarak yeni klasik kalkınma anlayışı çerçevesinde piyasanın kendi işleyişine bırakıldığı takdirde kalkınmanın gerçekleşebileceği ileri sürülmüştür. Yeni liberal kalkınma kuramının en önemli özelliği küreselleşme vurgusudur. Bilgi ve teknolojinin öneminin artması ve bu alanda ortaya çıkan uluslararası rekabet ile bilgi toplumuna doğru geçiş kalkınma paradigmasının asıl değişimini ortaya çıkarmıştır¹³⁶. Dolayısıyla az gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkelerin kalkınmaları dünya ekonomisi ile gerçekleştirecekleri ekonomik entegrasyona bağlanmıştır.

Kalkınmada devlet müdahalesinin rekabeti engelleyerek piyasa mekanizmasını bozacağı ve az gelişmişliğin artacağı ileri sürülmüştür. Ekonomik entegrasyon devlet müdahalesinin piyasa işleyişini sağlamakla sınırlandırıldığı dışa açık

¹³⁴ Joseph E. STIGLITZ; "An Agenda for the New Development Economics," **United Nations Research Institute For Social Development (UNRISD) 7–8 September 2001**, Cape Town, s. 2. <http://www.unrisd.org>

¹³⁵ Şevket TÜYLÜOĞLU; "Küreselleşme Sürecinde Kalkınma Politikaları ve Devletin Zayıflayan Rolü", **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Yayını**, C: 9, Sa: 1, 2004, s. 257. <http://iibf.sdu.edu.tr/dergi/files/2004-1-15.pdf> (10.05.2011)

¹³⁶ Alkan SOYAK; **Küreselleşme İktisadi Yönelimler ve Sosyopolitik Karşıtlıklar Ekonomi Politik**. Om Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 263.

bir ekonomi ile sağlanacaktır¹³⁷. Yeni kalkınma anlayışında devletçilik ve planlamanın zayıflaması ve piyasanın güçlenmesine yönelik bir çaba vardır¹³⁸. Devletçilik anlayışının zayıflaması özellikle tarım sektöründe önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarımsal KİT'lerin tasfiyesi, tarımsal üretim desteklerinin azaltılması ve sonrasında doğrudan gelir desteği gibi uygulamalar ile devletin tarıma yönelik düzenlemelerinde değişikliğe gidilmiştir.

Yeni liberal küreselleşme süreci ile somutlaşan kalkınma paradigmasındaki değişim, temelde sermaye birikim sürecinin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Ticaretin ve mali piyasaların serbestleştirilmesi, faiz oranlarının serbest bırakılarak rekabet edebilir bir döviz kurunun oluşturulması, özelleştirmenin ve doğrudan yabancı yatırımların teşvik edilmesi istenmiştir¹³⁹. Buna bağlı olarak üretim sürecinin değişmesi, bu süreçte çokuluslu şirketlerin etkinliğinin artması, bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler gibi pek çok faktör etkili olmuştur. Ortaya çıkan sonuç ise sanayileşmiş ülkeler ve uluslararası kuruluşların gelişmekte olan ülkelerin dünya kapitalizmine entegrasyonunun sağlanması yönündedir¹⁴⁰.

Ulus devletler planlı kalkınma dönemindeki sanayileşmeye dayalı büyüme amacından önemli ölçüde uzaklaştırılmış ve küçülmüş, küreselleşme sürecinde sermayenin istekleri doğrultusunda yeniden dönüştürülmüştür¹⁴¹. Kapitalist yeniden yapılanma sürecinde devletin rolü çokuluslu işletmelerin istediği farklı niteliklerde işgücünün sağlanması ve yine bunların altyapı gereksinimlerini karşılamaya yönelik düzenlemelerle sınırlanmıştır¹⁴². Yeni liberal küreselleşme süreci ile devletin küçülmesinin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından en önemli sonucu sosyal politika alanında olmuş, sosyal devlet anlayışı giderek zayıflamış ve ayrıca sanayileşme hedefi geri plana itilmiştir. Sanayileşme amacından uzaklaşması tarımsal istihdamdan ayrılan kitlenin sanayide istihdam edilebilmesi olanağının

¹³⁷ TÜYLÜOĞLU; s. 262.

¹³⁸ A. k.; s. 263.

¹³⁹ Bülent GÜNŞOY; **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**. Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, s. 338.

¹⁴⁰ ŞENSES; s. 13.

¹⁴¹ A. k.; s. 14.

¹⁴² Tijen ERDUT; “Çalışma Yaşamında Esneklik ve Kuralsızlaştırma”, **TÜHİS Dergisi**. C: 18, Sa: 4, Kasım 2003, s. 17.

ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ulusal gelir içinde sanayinin payı azalırken hizmet sektörünün payı artmakta ve bu yolla işgücü piyasası da esnekleşmektedir¹⁴³.

Türkiye’de kalkınma anlayışında yaşanan değişim dünyada yaşanan değişime paralel biçimdedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu izleyen yıllarda tarımsal üretim oldukça düşük ve sanayi üretimi ise neredeyse hiç yoktu. Bu yüzden girişimci bir sınıfın ortaya çıkarılmasına yönelik bir çaba vardır. Genel olarak 1950’li yıllara kadar devletçi politikalar uygulanmıştır¹⁴⁴. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada yaşanan gelişmeler Türkiye’yi de etkilemiş ve Demokrat Parti döneminde kalkınma için Amerikan yardımlarından yararlanılmıştır¹⁴⁵. Bu dönemde Batı ile olumlu ilişkiler kurulması üzerinde durulmuştur. Bunun nedeni, kalkınmanın dış yardımlarla ve dış borçlarla sağlanmak istenmesidir¹⁴⁶.

1950–1960 arası dönemde tarımda makineleşme ile birlikte verimlilik artışı gerçekleşmiştir. Ancak bu dönemde tarım kesiminden sanayi kesimine yeterli bir kaynak aktarılamamıştır. 1960 sonrasına Birinci Kalkınma Planı 1963–1967 yılları arası beş yıllık dönem için hazırlanmış ve Devlet Planlama Teşkilatı planlama faaliyetini üstlenmiştir¹⁴⁷. Plan ile dış borçlanma olanaklarının artacağı beklentisi ekonominin dışa bağıllığını artırmıştır. İkinci Kalkınma Planından itibaren sanayileşme hedefi öne çıkmış ve tarımsal istihdamın azaltılarak tarım dışı alanlara aktarılması plan hedefleri arasına katılmıştır¹⁴⁸. Buna bağlı olarak tarımın toplam istihdam içindeki payında önemli oranda azalma olmuş ve yüzde 70’lerden yüzde 50’ler düzeyine inmiştir¹⁴⁹.

1980 sonrasında ülkemizde kalkınma paradigmasındaki değişimin bir sonucu olarak, ekonomi politikaları liberal bir yönelimde belirlenmiş, devletin etkinliği azalmaya başlamış ve özelleştirmeler hız kazanmıştır. Devletin etkinliğinin azalması

¹⁴³ ŞENSES; s. 18.

¹⁴⁴ KONGAR; s. 351.

¹⁴⁵ A. k.; s. 356-357.

¹⁴⁶ A. k.; s. 150.

¹⁴⁷ A. k.; s. 362.

¹⁴⁸ DPT; İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Devlet Planlama Teşkilatı, s. 66.

¹⁴⁹ Mustafa Kemal BİÇERLİ; **İşsizlikle Mücadelede Aktif İstihdam Politikaları**. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2004, s. 244.

işgücü piyasasının kurlsızlaşması ve sosyal devlet almayışının gerilemesine neden olmuştur¹⁵⁰. Buna bağlı olarak 1980 sonrası ithal ikameci kalkınma paradigması yerine ihracata dayalı dışa açılma süreci içine girilmiştir¹⁵¹.

Bu dönemden itibaren küresel rekabete bağlı olarak büyük imalat işletmelerinin istihdamında azalma olmuş, sanayi sektöründe taşeronlaşmanın artması ile birlikte genelde küçük ve orta ölçekli işletmelerde istihdam yaratılabilmıştır. Taşeron işletmelerin çokuluslu işletmelerin gereksinimlerine bağlı olarak faaliyet gösteriyor olmaları da istihdamda belirsizliği artırmıştır¹⁵². Dolayısıyla taşeronlaşma işgücü piyasasında istihdamı daraltan ve piyasa belirsizliklerine açık hale getiren bir sonuç ortaya çıkarmıştır.

Ülkemizde taşeron işletmelerin yaygınlığı ve bu işletmelerde çoğunlukla kurlsız ve esnek çalışma koşullarının varlığı, çalışanları da bu koşullara uymak zorunda bırakmaktadır¹⁵³. Günümüzde kentlerde yaratılan işlerin bilgi ve teknolojiye gereksinim göstermesi tarımdan kopan eğitim düzeyi düşük işgücünün çalışma yaşamı içinde yer bulamaması ve işsiz kalmasına yol açmaktadır¹⁵⁴. Bunun yanı sıra kırdan kente göçün etkisi ve tarımsal istihdamın azalması sanayi istihdamının da yetersizliği, istihdamın kayıt-dışı sektöre kaymasına yol açmaktadır¹⁵⁵. Dolayısıyla kalkınma paradigmasının değişimi işsizliğin temel nedenlerinden biridir ve buna bağlı olarak tarımsal istihdamı da azaltan sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.

Bunlara ek olarak, günümüzde dünyada ortaya çıkan olumsuz sonuçlar kalkınmanın sosyal boyutunun da ihmal edildiğini göstermektedir¹⁵⁶. Günümüzde küreselleşmenin yaratmış olduğu olumsuz etkiler nedeniyle ülkelerin gelişmişlik farklılıklarına bağlı gelir dağılımı adaletsizliklerinin giderek artması da sağlıklı kalkınma gereksiniminin önemini artırmıştır¹⁵⁷.

¹⁵⁰ T. ERDUT; Çalışma, s. 17.

¹⁵¹ TÜYLÜOğLU; s. 266–267.

¹⁵² Nevzat YOSMAOğLU; s. 72.

¹⁵³ T. ERDUT; Çalışma, s. 31.

¹⁵⁴ Ercan TATLIDİL; “Türk İşgücünün Yapısı ve Avrupa Birliği İstihdam Politikaları,” s. 7.

¹⁵⁵ ŞENSES; s. 24.

¹⁵⁶ ŞENKAL, BÜLBÜL; s. 96.

¹⁵⁷ Muhittin KAPLAN; **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**. Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, s. 1.

Dolayısıyla sağlıklı bir kalkınma için yeni kalkınma stratejilerinin temel amacı toplumsal dönüşümün sağlanması olarak ele alınmalıdır. Kalkınmanın sağlanmasında yalnız GSYH oranlarındaki artış yeterli görülmemeli, aynı zamanda yaşam standartlarının yükseltilmesi, yoksulluk ve gelir eşitsizliklerinin azaltılması da amaçlanmalıdır¹⁵⁸.

B- Yapısal Uyum Politikaları

Gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomiye eklenmesi yapısal uyum politikaları ile sağlanmıştır¹⁵⁹. Yapısal uyum politikaları, ekonomik istikrarın sağlanmasına ilişkin kısa dönemli önlemler ile yapısal değişim sürecine uyum sağlanmasını amacıyla ekonomik yapıların ve kurumların dönüştürülmesine ilişkin uzun dönemli önlemleri içermektedir. Gelişmekte olan ülkelere UPF ve DB tarafından verilecek yapısal uyum kredileri, yapısal uyum politikalarının kabul edilmesi koşuluna bağlanmıştır¹⁶⁰.

UPF ve DB gibi uluslararası kredi kuruluşları uzun Yapısal Uyum Programı Stratejileri listeleri hazırlamıştır¹⁶¹. Bu stratejilerin temel amacı, ulusal ekonomilerin yeniden yapılanması olarak belirtilmiştir¹⁶². UPF ve DB tarafından benimsenen politikalar gelişmekte olan ülkelere ekonomik, toplumsal, siyasal ve hukuksal alanlara yönelik “reform” girişimleri olarak sunulmuştur. 1990’lı yıllardan itibaren neredeyse bütün UPF programları yapısal uyum programlarına dönüşmüştür¹⁶³. Bu programlar, çokuluslu işletmelerin taleplerine uygun olarak sanayi üretimi ve tarımsal üretim ile dünya ticaretini denetim altına alabilmek için uygulanmıştır¹⁶⁴.

¹⁵⁸ STIGLITZ; s. 15.

¹⁵⁹ Recep KAPAR; **Sosyal Korumanın İşgücü Piyasasına Etkisi**. DİSK Birleşik Metal İş Yayımları, İstanbul 2005, s. 47.

¹⁶⁰ Alkan SOYAK, Nadir EROĞLU; “Türkiye’nin Kalkınma Anlayışının Dönüşümünde IMF-Dünya Bankası Yapısal Uyum Politikalarının Rolü”, s. 4.
<http://mpira.ub.uni-muenchen.de/11466/> (Erişim: 04.08.2011)

¹⁶¹ Sue MCGREGOR; “Structural adjustment programmes and human well-being,” **International Journal of Consumer Studies**. Vol. 29, No. 3, May 2005, s. 171.

¹⁶² ŞENSES; s. 8

¹⁶³ A. k.; s. 4.

¹⁶⁴ STEDILE; s.100.

Yapısal uyum politikaları yeni liberal ideoloji ile uyumlu olarak oluşturulmuştur. Küreselleşme sürecinde kalkınma politikalarındaki değişim ile birlikte, ithal ikameci sanayi politikasından, küresel rekabette karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı dışa açık sanayileşme stratejisine geçilmiştir. İhracata dayalı büyüme stratejileri geliştirmekte olan ülkeleri emek yoğun süreçlerde uzmanlaşmaya itmiştir. Böylece geliştirmekte olan ülkeler en ucuza ürettiklerileri ve rekabet edebildikleri ürünlerin üretiminde uzmanlaşmışlardır.

Yapısal uyum kredileri karşılığında alınması istenen önlemler, döviz kuru düzenlemeleri, enerji ve tarım fiyat politikalarında değişiklikler, ithalatın serbestleşmesi, tarımsal desteklerin azaltılması veya tamamen kaldırılması, kamu harcamalarının azaltılması, kamu iktisadi teşekküllerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesi gibi hem ekonomik, hem de politik alana ilişkin müdahaleleri içermektedir. Dolayısıyla yapısal uyum politikalarının temel amacı, devletin ekonomik karar alma sürecinden çekilmesinin ve karar alma sürecinin uluslararası kurumlara devredilmesinin sağlanmasıdır¹⁶⁵.

Gerçekten, yapısal uyum süreci ile devletin kamusal alanla ilgili karar alma süreci uluslararası kuruluşlara bırakılmış ve kamusal alan ticarileşmiştir¹⁶⁶. Bu bağlamda, yapısal uyum politikaları, uluslararası finans kuruluşlarının geliştirmekte olan ülkelerin ulusal politikalarına müdahale ederek küresel bir düzen oluşturma projesi olarak da değerlendirilebilmektedir¹⁶⁷.

Gelişmiş ülkeler piyasadaki rekabet güçlerini korumak ve verimliliği artırmak üretim faaliyetlerini için geliştirmekte olan ülkelere doğru yerleştirmişlerdir. Üretim sürecinin emek yoğun aşamaları ücret ve diğer işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere doğru yerleştirilmiştir¹⁶⁸. Yapısal uyum politikaları bu süreçte geliştirmekte olan ülkelerin işgücü piyasalarının düzenlenmesinin ve bu yolla rekabet üstünlüğü yaratılmasının bir aracı olarak rol oynamıştır. Doğrudan yabancı sermaye akımlarının

¹⁶⁵ SOYAK, EROĞLU; s. 4.

¹⁶⁶ BSB; 2005 Başında, s. 5.

¹⁶⁷ ŞENSES; s. 11.

¹⁶⁸ KAPAR; s. 53–54.

hızlanması ile gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine doğrudan müdahaleler artmıştır.

Türkiye’de yapısal uyum süreci 24 Ocak 1980 Kararları ile başlamıştır. 24 Ocak Kararları ile Türkiye yeni küresel düzene eklenme süreci içine girmiştir. 1980 sonrasında Türkiye’de uygulanan ekonomi politikalarında UPF ve DB’nin rolü belirleyici olmuştur¹⁶⁹. DB ile 1950–1979 yılları arasında toplam 72 kredi anlaşması yapılmış olmasına rağmen, 80’li yıllardan 90’lı yıllara kadar geçen on yıllık sürede yaklaşık 60 anlaşma imzalanmıştır¹⁷⁰.

Türkiye’ye DB tarafından ekonominin geneline yönelik makro ekonomik düzenlemeler için yapısal uyum kredileri ve sektörlerin değişimini hedefleyen sektörel uyum kredileri sağlanmıştır. Yapısal uyum programının ana başlıkları, devletin piyasaya müdahalesinin en aza indirilmesi ve özel girişime dayalı piyasa ekonomisinin oluşturulması olarak belirlenmiştir. Buna bağlı olarak oluşturulacak olan yeni ekonomik yapıda KİT ve diğer kamu yatırımlarının yeri bulunmamaktadır¹⁷¹.

Yapısal uyum politikalarının etki ve sonuçları, özellikle tarım sektöründe yaşanan değişimde açık olarak görülmektedir. 1980 sonrasında temel tarımsal girdilerin sağlanması ve dağıtılmasında devlet tekeline son verilmiştir. Yapısal uyum politikalarının etkisi ile tarımsal destekler azaltılmış ve ucuz tarım ürünleri ithalatı artırılmıştır¹⁷².

Devlet tarımda fiyat belirleme ve destekleme alımındaki görevini büyük ölçüde terk etmiştir. Tarımsal sanayi tümüyle özel sektöre bırakılmış ve tarımsal kredi sistemi destekleyici işlevini yitirmiştir. Bu değişimlerin sonucunda devlete tarım alanında genel düzenlemeleri yapma ve gözetim işlevi görme ile sınırlı bir rol

¹⁶⁹ ÖZŞUCA; s. 6.

¹⁷⁰ Birgül Ayman GÜLER; **Yeni Sağ ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarılma Politikaları 1980–1995**. İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, Mayıs 2005, s. 11.

¹⁷¹ KAZGAN; Krizler, s. 196.

¹⁷² Oya KÖYMEN; “Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar-Üretenler-Patronlar”, **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 31.

verilmiştir¹⁷³. Türkiye’de yapısal uyum politikalarının günümüzdeki görünümü, devletin ulusal kaynaklara ve ekonomik bağımsızlığa dayalı yapısını ortadan kaldıran niteliktedir. Günümüzde sosyal devlet anlayışından, piyasa reformlarını yürüten etkin devlete geçiş sağlanmıştır¹⁷⁴.

Devlet ve köylü arasındaki doğrudan ilişki kırılarak, bunun yerine sermaye ve köylü arasında doğrudan bir ilişki kurulması amaçlanmaktadır. Bununla devlet, köylü ile ilişkilerinde sermayenin gerisine itilmek istenmektedir. Devletin çiftçi ile doğrudan ilişki kurmaktan uzaklaşmasıyla birlikte, tarım politikalarının belirlenmesinde etkili olan kurumlar da tasfiye edilmeye başlamıştır¹⁷⁵.

Küresel sermayenin hem tarımsal üretime, hem de gıda sanayi alanına girişi önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu değişikliklerin üretim süreci üzerindeki etkisi üretimde kullanılacak tohum, tarımsal gübre ve ilaçlar üzerinden izlenebilmektedir. Gıda üretiminde kimya ve genetik alanındaki gelişmelerle gıda ürünleri çeşitlenmiş ve gıda piyasası genişlemiştir. Karma tohumların kullanımında çokuluslu işletmeler tekel oluşturmuş ve geleneksel tohumlar büyük ölçüde yok edilmiştir¹⁷⁶. Bu yolla çokuluslu işletmeler salt tarımsal ürünlerin kalitesi ve güvenliği üzerinde denetim kurulmakla kalmamış, aynı zamanda ürünlerin dolaşım alanını da belirler hale gelmiştir¹⁷⁷. Ülkemizin tarımsal üretim planlaması, uluslararası piyasalar tarafından belirlenmeye başlamıştır. Çiftçiler, çokuluslu işletmelerin taşeronları haline gelmiştir¹⁷⁸.

Ülkemizde de UPF’nun önermiş olduğu yapısal uyum politikaları sonucunda, yerli ve uluslararası sermayeye serbestlikler tanınmış, işgücü piyasasının kurlsızlaşması ve esnekleşmesi ile birlikte işgücü maliyetleri de azaltılmıştır¹⁷⁹.

¹⁷³ GÜLER; s. 202.

¹⁷⁴ SOYAK, EROĞLU; s. 8.

¹⁷⁵ GÜLER; s. 196.

¹⁷⁶ Mehmet C. ECEVİT, Nadide KARKINER, Atakan BÜKE; “Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine”, **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C: XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 57.

¹⁷⁷ A. k.; s. 52–53.

¹⁷⁸ GÜLER; s. 242–243.

¹⁷⁹ BSB; **2006 Yılı Raporu**, s. 2–3.

Yapısal uyum ve küreselleşme süreci ile hem ulusal düzeyde, hem de ülkeler arasındaki eşitsizlik ve yoksulluk artmıştır¹⁸⁰.

1999 yılında UPF ile imzalanmış olan niyet mektubunda doğrudan tarım sektörü ile ilgili taahhütlerde bulunulmuştur. Bu taahhütler arasında tarımsal desteklerin kaldırılması, yürürlükteki kredi sistemine son verilmesi ve çeşitli kuruluşların özelleştirmesi bulunmaktadır. 1999 yılındaki hazırlanan niyet mektubunda tarıma yönelik düzenlemeler ayrıntılı bir biçimde uygulanmak üzere ele alınmıştır. Bu dönemde tarım kesiminde amaçlanan değişiklikler, Bağımsız Sosyal Bilimciler tarafından şu şekilde değerlendirilmiştir¹⁸¹:

- Tüm ürün, girdi, tohum ve hayvancılık desteklerinin 1–3 yıl arası sürede tasfiye edilmesi,
- Toprak Mahsülleri Ofisi(TMO) , TEKEL, Şeker fabrikaları A.Ş. gibi tarım kesimi için faaliyette bulunan KİT'lerinin özelleştirilmesi veya özelleştirilemeyenlerin tasfiyesi, tüm ürün, girdi, tohum ve hayvancılık desteklerinin 1–3 yıl arası sürede tasfiye edilmesi,
- TMO, TEKEL, Şeker fabrikaları A.Ş. gibi tarım kesimi için faaliyette bulunan KİT'lerinin özelleştirilmesi veya özelleştirilemeyenlerin tasfiyesi,
- Ziraat Bankasının özelleştirilmesi, Tarım Kredi Kooperatiflerinin işlevlerinin kısıtlanması ve tasfiyesi,
- Dünya ticaret borsasında oluşan fiyatların referans olarak kullanılması, tarımsal ürün ithalatında koruma oranlarının azaltılması ve ulusal pazarın dünyaya açılmasının sağlanması,
- DGD sistemi ile birlikte dönüm başına sağlanan parasal yardımlar ile birlikte üretime bağlı olmayan bir destek sisteminin oluşturulması.

Bu düzenlemeler ile tarım piyasası ve kırsal ekonominin korunması için kamu politikaları önemli ölçüde terk edilmiş ve serbest piyasa işleyişine açılmıştır¹⁸². Gerçekten, UPF ve DB ile yapılan anlaşmalar Türkiye'de 2000'li yıllardan itibaren

¹⁸⁰ ÖZŞUCA; s. 2.

¹⁸¹ ECEVİT, KARKINER, BÜKE; s. 64.

¹⁸² STEDİLE; s. 100.

tarım politikalarının değişmesine neden olmuştur¹⁸³. Türkiye'nin taahhütleri DB ile yapılan kredi anlaşmalarıyla güvence altına alınmıştır. Bu çerçevede 2001 yılında DB ile Türkiye arasında Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) imzalanmıştır¹⁸⁴. DB ile yapılan bu anlaşmanın temel amacı, piyasa koşullarına duyarlı bir tarımsal yapı oluşturulmasıdır¹⁸⁵.

Yapısal uyum politikaların istihdam üzerindeki etkilerine bakıldığında, 2001 sonrasındaki sekiz yıllık dönemde Türkiye'de tarımsal istihdamın büyük ölçüde azaldığı ve tarımda yaşanan istihdam kayıplarının süreklilik kazandığı görülmektedir. Bu dönemde yaklaşık olarak 3 milyon kişi tarımsal istihdamdan kopmuştur. Dolayısıyla yapısal uyum süreci, esasen, tarımsal istihdamın hızlı bir biçimde tasfiye edilmesi anlamına gelmiştir¹⁸⁶. Bu anlamda, yapısal uyum politikaları, tarımsal istihdamın azalmasının gerisinde yatan temel gerekçelerden bir diğerini oluşturmaktadır.

Yapısal uyum sürecinde Türkiye tarımı yeniden yapılandırılmaktadır. Günümüzde çiftçi ile kamunun, çiftçi ile örgütünün bağı kesilmiş ve doğrudan gelir desteği uygulaması ile çiftçinin tarımsal üretimle bağı kopmuştur¹⁸⁷. Türkiye'de uygulanan tarım politikaları DB politikaları ile önemli ölçüde uyumlu hale getirilmiştir. Temelde çiftçinin tarım toprağında uzaklaştırılıp kentlere doğru yönlendirmesi niteliğinde olan bu süreç, kentte ucuz işgücü sunumunun artırılmasına yönelik bir araç olarak da kullanılmıştır¹⁸⁸.

C-Ekonomik Krizler

70'li yılların sonunda üretim daralmasından kaynaklanan olumsuz etkiler Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde daha fazla hissedilmiştir. Bunun yanı sıra

¹⁸³ Gökhan GÜNAYDIN; Tarım, s. 175.

¹⁸⁴ A. k.; s.178.

¹⁸⁵ Friedrich Ebert Vakfı; **Dünya Ticaret Örgütü'nün Tarım Anlaşması ve Türkiye**. Ekonomi Forumu Dizisi, İstanbul, Aralık 1998, s. 32- 33.

¹⁸⁶ Korkut BORATAV; "Tarımsal Fiyatlar İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C: XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 15.

¹⁸⁷ Abdullah AYSU; "Piyasa ve Küçük Köylülük," s. 232.

¹⁸⁸ GÜNAYDIN; s. 218.

aynı dönem yaşanan siyasi istikrarsızlıkların da etkisi ile Türkiye ciddi bir ekonomik krize girmiştir¹⁸⁹. Bunun sonucunda ise 24 Ocak 1980 kararları uygulamaya konmuştur. 1980'lerden sonra ekonomi politikalarının ulus devletin egemenlik alanı dışına çıkmaya başladığı ve UPF ve DB gibi uluslararası kuruluşların dayatmaları doğrultusunda belirlendiği görülmektedir.

24 Ocak Kararları ile birlikte kısa dönemde enflasyonu düşürmeye ve uzun dönemde ekonominin serbestleşmesine yönelik önlemler alınması yönünde politikalar uygulanmış ve ekonomi dışı açılma süreci içine girmiştir¹⁹⁰. 24 Ocak kararları doğrultusunda tarımsal desteklerin kapsamı önemli ölçüde daraltılmıştır. Desteklenen ürün sayısının düşürülmesi politikası benimsenmiş ve birçok üretici bu durumdan olumsuz etkilenmiştir¹⁹¹.

24 Ocak 1980 kararları, işgücü piyasası açısından ücretlerin baskılandığı bir dönemi de ifade etmektedir. Ucuz emeğin yarattığı karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı ihracata yönelik politikalar uygulanmaya başlanmıştır. 12 Eylül 1980 ile birlikte ücretlerde düşüş olmuş ve tarım sektöründe de tarımsal ürünlerin fiyat kontrolleri ile birlikte çiftçi gelirleri azalmıştır¹⁹².

1989 yılından sonra iç ekonomik sorunlar ile kamu kesimi açıklarının artması, yurtiçi faiz oranlarının yüksekliği, kısa vadeli sermaye girişleri, düşük kur artışları ile ekonomi daha çok sıcak paraya bağımlı hale gelmiştir¹⁹³. 1990'lardan sonra iç ve dış etkenler nedeniyle büyüme oranlarında düşüşler yaşanmaya başlamış ve tekrar bir kriz ortamına girilmiştir. Dolayısıyla 1990'larda yaşanan ekonomik durgunluk 1994 krizini doğurmuştur¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Ahmet AY, Zeynep KARAÇOR; “2001 Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Krizden Büyümeye Geçiş Üzerine Bir Tartışma”, s. 69.

¹⁹⁰ Aykut KİBRİTÇİOĞLU; “Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969–2001”, s. 3. <http://129.3.20.41/eps/mac/papers/0401/0401008.pdf> (10.03.2011)

¹⁹¹ KÖSE; s. 45.

¹⁹² Gökhan GÜNAYDIN; “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Tarım Sektörünün Sosyolojik ve Ekonomik Dönüşümü”, **Küreselleşme ve Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu (Gaziantep/26–28 Haziran 2003) Bildiriler Kitabı**, s. 16.

¹⁹³ KİBRİTÇİOĞLU; s. 5.

¹⁹⁴ KAZGAN; s. 71.

5 Nisan 1994 istikrar programının temel amaçları olarak enflasyonun düşürülmesi, TL'ye değer kazandırılması, ihracatın artırılması ve kalkınmanın sürdürülebilir hale getirilmesi şeklinde belirlenmiştir¹⁹⁵. Bunların yanı sıra 5 Nisan Kararları ile kriz sonrası dönemde tarım sektörüne yönelik bir yeniden yapılandırma süreci uygulanmak istenmiştir¹⁹⁶. 1994 ekonomik krizi sonrasında reel ücretlerde yüzde 25, çiftçilerin kazançlarında ise yüzde 10 oranında bir gerileme yaşanmıştır¹⁹⁷. 1994 krizinin ortaya çıkarmış olduğu en önemli sonuç ücret gelirlerinin azaltılması olmuştur¹⁹⁸.

Uluslararası sermaye akımlarının yoğunlaşması sonucu finansal krizler daha sık görülmeye başlanmıştır. Finansal serbestleştirme ve sermaye hareketleri işgücü piyasası üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkarmaya başlamıştır. Ücretler ve istihdam üzerindeki etkiler ülkelere göre farklılaşmasına rağmen gelişmekte olan ülkelerde ekonomik krizler işsizlik oranlarının artmasının temel nedenlerinden birisi olmuştur¹⁹⁹.

Ekonominin yapısıyla bağdaşmayan serbestleşme hareketleri yaşanan durgunluğun ve krizlerin ana nedeni olarak gösterilmektedir²⁰⁰. Ekonomik krizlerle birlikte yaşanan daralma nedeniyle toplumun tüm kesimlerinde refah kaybı yaşanmıştır. Krizlerin işgücü piyasasında yaratmış olduğu en önemli etki işsizlik sorununu derinleşmesi ve yapısal bir nitelik kazanmasına neden olmasıdır.

Gelişmekte olan ülkeler yurtiçi tasarrufların yetersizliği nedeniyle muhtemel veya var olan krizin etkilerinden kaçınabilmek için UPF politikalarını uygulamaya koymaktadır²⁰¹. UPF'ye getirilen en büyük eleştiri getirmiş oldukları kriz sonrası düzenlemelerin gelişmekte olan ülkelerin finansal yapılarını daha da bozarak yeni ekonomik krizlere yol açtığı ve bu ülkeleri daha da yoksullaştırdığıdır.

¹⁹⁵ KÖSE; s. 101.

¹⁹⁶ BSB; 2006 Yılı Raporu, s. 63.

¹⁹⁷ Korkut BORATAV; **Yeni Dünya Düzeni Nereye?** İmge Kitabevi, Ankara, Haziran 2000, s. 209.

¹⁹⁸ YENTÜRK; s. 19.

¹⁹⁹ A. H. KÖSE, F. ŞENSES, E. YELDAN; **İktisat Üzerine Yazılar Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**. Prof. Dr. Korkut Boratav'a Armağan (2. Baskı), İletişim, 2003, s. 478.

²⁰⁰ A. k.; s. 10.

²⁰¹ DEMİRAL; s. 117.

Kriz ve durgunluk dönemlerinde olumsuz etkilenen kesimlerden biri de tarım sektörü olmuştur. Tarım sektörü için büyüme hem GSMH içinde düşük düzeyde, hem de nüfus artışının gerektirdiğinin gerisinde kalmıştır. Bunların yanı sıra tarım fiyatlarının düşük düzeyi, çiftçi alacaklarının zamanında ödenmemesi, tarım kredi olanağının daralması gibi nedenlerle tarım kesiminin sorunları daha da artmıştır²⁰².

Kriz sonrası dönemlere bakıldığında Türk tarımsal destekleme yapısında ve tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi konusunda önemli yapısal değişimlerin uygulandığı görülmektedir. Ekonomik krizler nedeniyle tarım sektöründe yapılan düzenlemeler şöyle özetlenebilir;

- Tarımsal desteklemelerde değişikliğe gidilmesi,
- Desteklemelerden kaynaklanan görev zararlarının azaltılması ve hazineye olan yükün azaltılması,
- Tarımda serbest piyasa ekonomisine geçişin sağlanması,
- Rekabet gücü yüksek olan ürünlerin desteklenmesi,
- Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi²⁰³.

Dolayısıyla uygulanmakta olan kriz önlemleri aynı zamanda yapısal uyum politikalarının bir aracı olmakta ve tarımın küresel ekonomi ile eklemlenmesine hizmet etmektedir. Bu bağlamda yaşanan krizlerin yaratmış olduğu en büyük sonuç Türkiye'nin dışa bağımlılığının artması olmuştur²⁰⁴. Ayrıca ekonomik krizler sonucunda uygulamaya konulan önlemler tarımsal yapıların dönüştürülmesi ve tarım işgücünün tasfiyesi sürecinde bir araç olmuştur.

Finansman krizinin yaşandığı ülkeler, uluslararası yatırımcılara yeni pazar olanakları sundukları için aynı zamanda küreselleşmenin de odak noktaları durumundadır²⁰⁵. Gelişmekte olan ülkelerde finansal kriz öncesinde özel yabancı fon

²⁰² KAZGAN; Krizler, s. 205–208.

²⁰³ Cengiz SAYIN, Ayhan TUFAN; “Türkiye ve Avrupa Birliği’nde İzlenen Tarım Politikaları: Başlıca Kısıtlar, Farklılıklar ve Uyum Önerileri”, s. 5.
[http://www.cengizsayin.com/YAYINLAR/AB_POLITIKA_\(TOKAT\).pdf](http://www.cengizsayin.com/YAYINLAR/AB_POLITIKA_(TOKAT).pdf) (15.04.2011)

²⁰⁴ KAZGAN; Krizler, s. 22.

²⁰⁵ KAZGAN; s. 160.

girişlerinde önemli artışlar olmaktadır. Türkiye’de 2000 yılında yaşanan kriz öncesinde yabancı kaynak girişinin yüksek olduğu görülmektedir²⁰⁶. Yabancı kaynak girişinin ve borçlanmanın devam edebilmesi, uygulanan programların sürdürülebilirliğine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Sonuç olarak uygulanan kriz politikaları Türkiye ekonomisini kırılganlaştırarak krizlere daha yatkın hale getirmektedir²⁰⁷. Oysa sermayenin yaratmış olduğu ekonomideki istikrarsız canlanma, finansal karmaşa ve buna bağlı ortaya çıkan kriz sarmalından çıkılabilmesi için sermaye hareketlerinin denetlenmesi gerekmektedir²⁰⁸.

Tarım sektöründe yoğun biçimde uygulanmakta olan yapısal reformlar, tarımda istihdam edilenleri kentlerde sanayi ve hizmetler sektörüne yönlendirmiştir. Sanayi ve hizmetler sektörünün yeni istihdam yaratma kapasitesinin yetersiz oluşu, tarım sektöründen kopan bu işgücünün genellikle niteliksiz olmaları nedeniyle işsiz kalmalarına yol açmıştır²⁰⁹.

Özellikle 2001 krizinden itibaren tarımsal istihdamda hızlı bir düşüş başlamıştır. 2002–2005 yılında tarımdan ayrılan 1,028 bin kişiye karşılık, aynı dönem sanayi kesimi istihdamı 385 bin kişi artmış, hatta 2003 yılında yüzde 5,9’luk büyüme oranına ulaşılmış olmasına rağmen, sanayi sektörü istihdamı 93 bin kişi azalmıştır. Bu dönemde hizmetler sektörü istihdamı ise 1,283 bin kişi artmıştır. Dolayısıyla sağlıklı bir büyümenin sağlanması için gerekli olan sanayi sektöründe yeterli bir büyüme sağlanamamıştır²¹⁰. Ekonomik göstergeler 2001 krizinin Cumhuriyet tarihinde yaşanan en büyük krizlerden biri olduğunu göstermektedir. Krizden işçi, köylü, esnaf ve zanaatkarlar, küçük ve orta ölçekli işletme sahipleri ve beyaz yakalı çalışanlar olmak üzere her kesimden çok geniş bir kitle olumsuz bir biçimde etkilenmiştir²¹¹.

²⁰⁶ Ercan UYGUR; “2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri Üzerine Değerlendirmeler,” **Mülkiye Dergisi**. C: XXV, Sa: 227, s. 48.

²⁰⁷ BSB; 2006 Yılı Raporu, s. 82.

²⁰⁸ BORATAV; s. 218.

²⁰⁹ BSB; 2006 Yılı Raporu, s. 83.

²¹⁰ A. k.; s. 24.

²¹¹ Korkut BORATAV; “2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri,” **Mülkiye Dergisi**. C: 15, Sa: 230, s. 219.

Genel olarak kriz sonrası büyüme oranlarında artış olmasına rağmen istihdam yaratılamamış ve işsizlik artmıştır. Örneğin, 2003–2007 yılları arası dönemde ülkemizin hızlı bir büyüme süreci içine girdiği görülür²¹². Bu dönem içinde hizmetler sektörünün büyüme içindeki payı yüzde 3,2 ile en yüksek düzeydedir. Oysa tarım, sanayi, inşaat kesiminin tümünün payı yüzde 2,9 ile hizmetlerin gerisinde kalmıştır. Dolayısıyla bu durum yaşanan büyümenin, üretimden kaynaklanmayan tüketim kaynaklı sürdürülebilirlikten uzak ve yapay bir büyüme olduğunu göstermektedir²¹³.

Her ekonomik kriz aynı zamanda gelirin ve servetin yeniden bölüşülmesidir. Kriz süreci içinde ve sonrasında hem sermaye ve emek arasındaki ilişkiler, hem de sermayenin kendi içindeki dengelerin yeniden belirlenmesi söz konusudur²¹⁴. Krizlerin sonucunda üretim önemli ölçüde daralmış, daralan üretim işsizliğin artmasına yol açmış, artan işsizlik ise ücretleri düşürmüştür. Ücretlerin düşmesi ve artan işsizlik ile birlikte gelir dağılımı bozuklukları ve yoksulluk iyice artış göstermiştir²¹⁵.

Son elli yıllık dönem içinde ithal ikamesi, ihracata yönelme ve sıcak sermaye girişleri ile büyüyen Türk kapitalizmi²¹⁶ son dönemde sanal bir büyüme süreci içine girmiştir. Dolayısıyla günümüzde Türkiye ekonomisi, dış kaynaklara bağımlı kılınmış ve çokuluslu sermayeye eklenilerek, küresel birikim sürecinin bir parçası olarak taşeronlaşmıştır.

II. Türkiye’de Tarımsal İstihdamı Azaltan Uygulamalar

Türkiye’de tarımsal istihdamı azaltan uygulamalar tarımın uluslararası rekabete açılması, tarımsal desteklerden vazgeçilmesi, tarım arazilerinin satılması ve sözleşmeli çiftçilik modeline geçilmesi olarak sıralanabilir.

²¹² KÖSE, ŞENSES, YELDAN; s. 404.

²¹³ A. k.; s. 435.

²¹⁴ SÖNMEZ; s. 147.

²¹⁵ KÖSE, ŞENSES, YELDAN; s. 506.

²¹⁶ SÖNMEZ; s. 145–146.

A. Tarımın Uluslararası Rekabete Açılması

Dünya ve Türk tarımı sürekli ve hızlı bir değişim içerisinde. Küreselleşme süreci ile birlikte tarım sektörü için üreticilerin verimlilik esasına dayalı rekabetin içine girmeleri öngörülmektedir²¹⁷. Kendine özgü nitelikleri nedeniyle tarım sektörü küreselleşmenin getirmiş olduğu olumsuz koşullardan kendini koruyamamaktadır.

Dünyada tarım politikaları tarım sektörünün serbest piyasa kurallarına tabi tutulması yönünde oluşturulmaktadır. DTÖ tarafından gelişmekte olan ülkelere bu yönde düzenlemeler yapması ve ulusal tarım yapılarının değiştirmesi önerilmektedir²¹⁸.

1980'lerden sonra tarımda yeni bir birikim süreci içine girilmiş ve tarımsal üretim çokuluslu şirketlerin taleplerine bağlı olarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla üçüncü dünya ülkeleri tarımsal yapılarını ulusal düzeyde biçimlendirmeden uluslararası sermayenin etkinliği altına girmiştir. Devletin tarım sektörünü yapılandırmada üstlenmesi gerekli olan işlevleri büyük oranda engellenmiştir²¹⁹.

Küreselleşme ile diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de uluslararası sermaye etkinlik kazanmaya ve çokuluslu işletmeler yoğun olarak faaliyet göstermeye başlamışlardır. 1980'lerden sonra tarım sektörü de küresel düzeydeki bu değişime paralel olarak dönüştürülmektedir. Dolayısıyla tarımsal üretim için hazırlanan reform paketleri uluslararası sermaye ile ona bağlı yerli sermayenin taleplerini yansıtır niteliktedir²²⁰.

Tarım sektörünün uluslararası rekabete açılması, ülkelerin ulusal tarımı destekleme politikalarında değişikliğe gidilmesi, dış ticaretteki koruyucu önlemlerin

²¹⁷ Gökhan GÜDER; Cumhuriyet Dönemi Boyunca Tarım Sektörünün Sosyolojik ve Ekonomik Dönüşümü”, **Küreselleşme ve Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu Bildirileri**. Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s. 99.

²¹⁸ GÜNAYDIN; Cumhuriyet Dönemi, s. 19.

²¹⁹ Hülya KENDİR; “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım Reformu,” **Praksis 9**, s. 277.

²²⁰ KENDİR; s. 277.

kaldırılması ve tarım ürünleri ihracat sübvansiyonlarının kaldırması gibi serbest piyasa uygulamalarına geçilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bütün ülkeler için gerçekleştirilebilecek bir program çerçevesinde serbest piyasa koşullarına geçiş sağlanması amaçlanmıştır. DTÖ, DB ve UPF gibi uluslararası kuruluşlar dünya ekonomisini yönlendirmek için kendi politika ve araçlarını oluşturmuştur. Bu anlamda özellikle tarım sektörü için GATT Uruguay Turu anlaşmasında ortaya çıkan gelişmeler önem taşımaktadır²²¹.

Tarımın küreselleşmesi sürecinde 1986 yılında başlamış olan GATT Uruguay Turu görüşmelerinde ABD, AB'nin belirleyici düzenlemeleri etkili olmuştur. Avustralya, Yeni Zelanda, Arjantin, Kanada gibi ülkelerinde katılımı ile tarım ticaretini serbestleştirilmesi ve tarımsal gelirlerin artırılması yönünde çalışmalar yapılmıştır²²². GATT Turu görüşmelerine katılmış olan toplam 125 ülke tarım sektöründeki gümrük tarifelerinin tarife dışı engellere dönüştürülmesi ihracata sağlanan sübvansiyonların azaltılması, desteklerin kaldırılması ve ithalatın artırılmasına ilişkin Marakeş Şartını imzalamıştır.

GATT Uruguay Turu Tarım Anlaşması, tarımda serbestleştirmeyi dünya genelinde uygulamaya sokmuş olan bir anlaşmadır. Uluslararası tarım piyasalarının uyumlulaştırılması çabaları niteliğindeki bu çalışmalar, gelişmekte olan ülke tarımsal yapılarının bağımlılığının sağlanmasında rol oynamakta ve rekabet üstünlüğü olan ülkelerin de dünya pazarında sahip oldukları gücünü pekiştirmektedir²²³.

Büyüyen piyasalar yayıldığı bölgeleri bütünleştirmektedir. Bu bütünleşmeden küçük ve orta büyüklükteki işletmeler zarar görmekte ve ölçek ekonomileri çerçevesinde bu küçük işletmeler bir süre sonra ortadan kalkarken dünya ölçeğinde dev işletmeler giderek daha da güçlenmektedir. İşletmelerin bu denli büyümesi ile

²²¹ Cemil ERTUĞRUL; “Küreselleşme Sürecinin ve AB Tarım Politikalarında Gelişmelerin Türk Tarımına Olası Etkileri”, **Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu, Bildiriler**. Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s.234.

²²² A. k.; s. 281.

²²³ Gökhan GÜNAYDIN; **Cumhuriyet Dönemi**, s. 18–19.

tarımsal üretim sürecinin yanı sıra, işleme, pazarlama gibi süreçleri de kapsayacak şekilde uluslararası piyasalarda faaliyet gösterilmektedir²²⁴.

Türkiye’de de 1980 sonrasında DB’nin Türk tarım politikalarına yönelik ilgisi artmıştır. Bu tarihten itibaren tarımsal altyapı, pazarlama, sulama gibi projelere yönelik sektörel krediler sağlanmaya başlamıştır. Sağlanan bu kredilere karşılık, hazırlanan tarım politikalarına müdahale edilebilmektedir. Sektörel kredilerle amaçlanan Türk tarımının küresel piyasa sistemine eklemlenmesidir. Buna yönelik olarak Türkiye GATT Uruguay Turu Nihai Senedini 1995 yılında imzalamıştır. Bu kapsamda tarım ihracatındaki sübvansiyonlar ve gümrük tarifelerinin indirilmesi taahhüt edilmiştir.

Özellikle 2000’li yıllar sonrasında UPF ve DB tarafından uygulanan tarımsal istikrar programlarının içeriği genişletilmiş uygulama araçları da artmıştır. UPF ve DB’nin bu dönemden itibaren tarım politikalarının belirlenmesindeki gücü önceki dönemlerle kıyaslanamayacak düzeyde artmıştır.

DB ile 2000 yılında imzalanmış olan Ekonomik Reform Kredi Anlaşması ile birlikte tarım sektöründe yeni düzenlemelere gidilmiştir. 2001 yılında DGD sistemine geçilmiş, gübre desteğinin sabit tutulmasına karar verilmiş, tarımsal kredi sübvansiyonlarının aşamalı biçimde kaldırılması ve tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesine yönelik düzenlemelere gidilmiştir²²⁵.

DB ile tarımla ilgili olarak birçok anlaşma imzalanmıştır. Ancak 2000–2002 yılları arası dönem için imzalanan Ekonomik Reform Kredi Anlaşması ve 2001–2005 yılları arası dönem için imzalanmış olan Tarımsal Reform ve Uygulama Projesi (ARIP) tarımsal desteklere, KİT’lerin özelleştirmesine ve tarım ürünleriyle ilgili özellikle fındık ve tütün gibi dünya piyasasında önemli bir yeri olan ürünlerle ilgili olarak doğrudan müdahaleler içeren niteliktedir²²⁶.

²²⁴ ERTUĞRUL; s. 235.

²²⁵ Gökhan GÜNAYDIN; **Cumhuriyet Dönemi**, s. 21.

²²⁶ SUIÇMEZ; s. 157.

Tarımın uluslararası rekabete açılmasında DTÖ politikalarının yanı sıra, Türkiye ile AB arasındaki ekonomik bütünleşmeye yönelik olan düzenlemelerin de bu bağlamda ele alınması gerekir. Çünkü Türkiye ile AB ilişkilerinde tarımın önemli bir yeri vardır. DTÖ politikaları ve AB ortak tarım politikaları piyasa koşullarına uygun bir tarım politikası uygulamasını da kaçınılmaz hale getirmektedir²²⁷.

AB'nin Türkiye'ye tarımla ilgili olarak uygulamakta olduğu gümrük tarifeleri Türkiye'nin uygulamakta olduğundan daha fazla orandadır. Dolayısıyla Türkiye kaynaklı tarım ürünlerinin AB pazarlarında rekabet etme şansı baştan engellenmektedir. Örneğin 1993–2002 yılları arasında AB ülkelerine yapılan tarım ürünleri ihracatımızın payında yarıya yakın düzeyde bir azalma olmuştur.

UPF, DB ve AB politikaları ile şekillendirilerek oluşturulan tarım politikaları Türkiye'de tarım sektörü ve çiftçiler açısından olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu sonuçlar şöyle özetlenebilir;

- Çiftçiler üretim için gerekli olan tüm girdileri daha pahalıya almakta ve daha az girdi kullanmaktadır.
- Destekleme yapan KİT'lerin özelleştirilmesi ile birlikte üreticiler ürününü piyasada oluşan veya piyasa fiyatının gerisinde kalan düşük fiyatlara göre satabilmektedir.
- Çiftçiler üretim yapabilmek için krediye başvurmakta ya da kredi alamayanlar üretim yapmaktan vazgeçmekte, çoğu zaman kredilerini geri ödeyemeyen çiftçiler ipotek ettirmiş oldukları tarım araçları veya arazilerini kaybetmektedir.
- Dünya tarım ticaretini kontrol etmekte olan çokuluslu şirketlerin dışsatımları gün geçtikçe artmakta ve ülkemizde de birçok tarım ürünü ithal edilmektedir. Dolayısıyla tarım ürünleri için döviz kaybı yaşanmakta ve yabancı ülke üreticileri dolaylı olarak desteklenmiş olmaktadır.

²²⁷ GÜDER; s. 102.

- Tarımda çalışanların sendikası, sigortası, esnek ve çok düşük ücretlere razı olarak çalışması sağlanmaktadır²²⁸.
- Uluslararası ticaretin geliştirilmesi hedefi temelinde ulusal piyasaların tekellere açılmasına ve sosyal devlet ilkesinden vazgeçilmesine yönelik gerekli koşulların hazırlanmasına yardımcı olmaktadır²²⁹.

1980 sonrası dönemde ekonomide gerçekleştirilen en büyük yapısal dönüşüm özelleştirme'dir. Tarımın uluslararası rekabete açılmasında özelleştirmeler önemli bir araç olarak rol oynamaktadır. Özellikle KİT'in kamu üzerindeki yükünün hafifletilmesi, devletin ekonomi üzerindeki etkinliğinin azaltılması, özel kesimin ön plana çıkarılması ve rekabetin yaratılması gibi nedenlerle özelleştirme gündeme gelmiştir²³⁰.

Özelleştirmeler ile tarım sektöründe daha önce kamunun bulunduğu alanlarda özel sermayenin girişi sağlanmıştır. Özelleştirilerek tarımsal KİT'lerin tasfiye edilmesi ile birlikte tarım sektörü uluslararası tekellere açılmıştır. Tarımsal KİT'lerin tasfiyesi, özellikle de gübre ve tohum alanında doğan boşluk sermaye için yeni yatırım olanakları anlamına gelmiştir.

Tarım alanında özelleştirmeler 2000'li yıllardan sonra hızlanmıştır. 2001 yılında UPF ile yapılmış olan stand-by anlaşmalarında ÇAYKUR ve TEKEL gibi karlı kuruluşların da özelleştirilerek bu alanda verilmekte olan sübvansiyonların kaldırılacağı belirtilmiştir²³¹. Örneğin sadece TEKEL'in özelleştirilmesi ile 2004 yılında alkollü içkiler bölümünde, 2008 yılında da sigara biriminin özelleşmesi ile birlikte işçi sayısı 12 bin kişi civarında azaltılmıştır. Buna ek olarak özelleştirmelerin üretici boyutunda da istihdam kayıplarına yol açıyor olması diğer bir istihdamı azaltma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

²²⁸ SUIÇMEZ; s. 163–164.

²²⁹ A. k.; s. 148.

²³⁰ KÖSE; s. 47.

²³¹ KENDİR; s. 295.

Tarımsal üretimde ve istihdamda yaşanan büyük düşüşlerle ortaya çıkan yıkım, yerli ve yabancı tekeli sermayeye yeni pazar ve yatırım olanaklarının yaratılması yönünde olanak sağlamaktadır. Tarımın uluslararası rekabete açılmasının en önemli sonuçlarından biri, kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile çalışanlarının payının önemli oranda azalmasına neden olmasıdır²³². Ortaya çıkan ikinci sonuç ise, tarımdan kopan milyonlarca kişinin sermaye tekellerinin ucuz işgücü ihtiyacı için kullanılmasına yol açmasıdır²³³. Ayrıca, dünyada ve Türkiye’de perakende sektörünün gıda üretiminde egemenliği artmıştır. Teknoloji ve fiyat üzerinde bu şirketlerin gücü toplumların beslenme alışkanlıklarının belirlenmesine kadar varmış durumdadır²³⁴.

B-Tarımsal Desteklerden Vazgeçilmesi

Sosyal devlet tarım politikaları ile tarım sektöründe bireylerin yaşam düzeyini yükseltmek, tarımsal üretimi teşvik etmek, tüketiciyi aşırı fiyat artışlarından korumak, kaliteli ve sağlıklı ürün yetiştirilmesini sağlamak gibi amaçlarla düzenleyici ve özendirici önlemler alır. Bununla birlikte, devletin müdahalesi tarım sektörünün ekonomideki rolüne göre ülkeler arasında farklılaşabilmektedir²³⁵.

Türkiye’de 1980’li yıllara kadar izlenen tarım politikaları çerçevesinde destekleme fiyatı ve destekleme alımları birlikte uygulanmıştır. Bu uygulamalarla üretimin ve çiftçinin desteklenmesi ve iç piyasanın ithalata karşı korunması amaçlanmıştır. Üretici salt fiyatın oluşumu ve pazarlama aşamalarında değil, girdiler yönünden de desteklenmiştir. Tarım ürünleri ticaretinde tarife ve tarife dışı önlemler uygulanmış, iç piyasada arz ve talep fiyatlar yönünden kontrol edilmiştir. Çiftçilere Ziraat Bankası ve tarım kredi kooperatifleri aracılığıyla kredi olanakları sunulmuştur²³⁶. Devletin tarımı destekleyici rolü, tarımsal KİT’ler ve tarım satış kooperatifleri aracılığıyla da sürmüştür. Bu politikalar ve uygulamalar sayesinde

²³² GÖZTEPE; s. 88.

²³³ ORAL; s. 4.

²³⁴ ÖZKAYA vd.; s. 17.

²³⁵ BAYRAÇ, YENİLMEZ; s. 14.

²³⁶ Mustafa KAYMAKÇI; “Emperyalizm Kısacasında Türkiye Tarımı”, s. 4.
<http://www.ziraat.ege.edu.tr/~kaymakci/tarim/09.pdf> (08.05.2011)

Türkiye 1980’li yılların başına kadar tarımsal üretimi yönünden kendine yeterli olabilmış ve tarımsal ürün ithalatı yok denecek kadar az olmuştur²³⁷.

Ancak 1990’lı yıllardan itibaren genel olarak bitkisel ürünlerin üretim düzeyi azalma göstermeye başlamıştır. Bu duruma hızlı nüfus artışının da eklenmesi ile birlikte tarım ürünleri ve hayvansal ürün ithalatında yıllar itibariyle artan bir seyir ortaya çıkmıştır²³⁸. Dolayısıyla tarımsal üretimde yıllar itibariyle yaşanan düşüş dışa bağımlılığında artmasını beraberinde getirmiştir.

24 Ocak kararları sonrasında tarım politikalarında değişikliğe gidilmiştir. Bu dönemden itibaren dış ticaret politikalarında görülen serbestleştirme eğilimi, tarım politikalarını da etkilemiştir. Bunun temel nedenini ABD ve AB’nin tarım ürünlerindeki stok artışı ve yeni pazarlara açılma isteği oluşturmuştur²³⁹. 1980’lerden sonra Türkiye’de tarımda liberalleşme politikaları UPF, DB, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve AB gibi uluslararası kuruluşların baskı ve yönlendirmelerinin etkisi altında ile oluşturulmaya başlamıştır²⁴⁰. Politika değişikliği, tarımsal desteklerin azaltılması ve giderek kaldırılmasına yönelik olmuştur.

1980–1988 dönemi ve 1994 yılında yapısal uyum politikalarının gereği olarak tarımsal destekler önemli ölçüde azaltılmıştır. 1994 istikrar programı çerçevesinde destekleme kapsamındaki ürün sayısında değişim olmuş ve desteklenen ürün sayısı 20’den, 8’e düşürülmüştür. Ayrıca tarım ürünleri gümrük tarifeleri önemli ölçüde azaltılmıştır. Tarımda nihai ürünlerin desteklenmesi yerine, girdi yönünden destek sağlanmasına geçilmiştir. Bu nedenle, üreticiye doğrudan destek uygulamasına geçilmiştir²⁴¹. 2000’li yıllara kadar uygulanan tarımsal destekleme politikalarında destekleme alımları, girdi, ürün ve kredi sübvansiyonları ve tarım kesimine yönelik

²³⁷ A. k.; s. 5.

²³⁸ Bkz. s. 12.

²³⁹ KAYMAKÇI; s. 5.

²⁴⁰ A. k.; s. 6.

²⁴¹ Korkut BORATAV; Yeni Dünya Düzeni Nereye? İmge Kitabevi, Ankara, Haziran 2000, s. 111–112.

diğer sübvansiyonlara devam edilmiş ve bu desteklemeler ağırlıklı olarak iç faktörlere bağılı olarak uygulanmıştır²⁴².

2000’li yıllar Türkiye’de tarım politikasındaki değışimin ileri bir aşamasını temsil etmektedir²⁴³. Bu dönemde tarımsal desteklerden vazgeçilmiş, tarımsal KİT’ler özelleştirilmiş, tarım satış kooperatifleri ve Ziraat Bankası gibi kredi kuruluşları da etkisizleştirilmiştir. Tarımsal desteklerden vazgeçilmesinin gerekçesi olarak kamu maliyesine getirmiş olduğu yük ileri sürülmüştür. Ancak 2000’li yıllarda gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında ülkemizde uygulanan desteklerin GSMG içindeki oranının yüzde 1–2 gibi çok düşük düzeyde olduğu görülmektedir²⁴⁴.

Türkiye’de 2000’lerden itibaren uygulanan ve UPF ve DB’nın talepleri doğrultusunda hazırlanmış olan Tarımsal Reform Programı (ARIP) gereğı olarak, tarımsal ürün ve girdilere dayalı destekler kaldırılarak arazi büyüklüğüne dayalı bir gelir destek sistemine geçilmiştir. Ayrıca tarım kredilerinin kaldırılması, tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi, tarım satış kooperatiflerinin tasfiyesi, kırsal nüfusun azaltılması gibi diğer araçlarla da tarımın liberalleştirilmesi süreci desteklenmektedir²⁴⁵.

Türkiye’de DGD ilk olarak 2001–2005 yılları arası dört yıllık dönem için uygulamaya konulmuştur. DGD sistemi ile maliyetler önceden belirlenebildiğı için bütçe harcamalarının azaltılması hedeflenmektedir. Ancak piyasa güçlerinin üretim ve ticaretteki etkisinin artırılması ve tarımsal üretim üzerindeki devlet denetiminin azaltılması temelde hedeflenenlerdir²⁴⁶. DGD sistemi Türkiye’de kabul edilen şekli ile aslında destekleme ve üretim arasındaki bağı koparmış ve tarımsal üretim

²⁴² Tarım ve Köyşleri Bakanlığı; II. Tarım Şurası, “VII. Komisyon Tarımsal Girdi ve Desteklemeler,” s. 5.

²⁴³ BAYRAÇ, YENİLMEZ; s. 18.

²⁴⁴ Tayfun ÖZKAYA; “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Tarım Sektörünün Sosyolojik ve Ekonomik Dönüşümü,” **Küreselleşme ve Avrupa Birliğı ile Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu, Bildiriler**. Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s. 48.

²⁴⁵ ORAL; s. 3.

²⁴⁶ Sevinç DEMİRCİ; “Doğrudan Gelir Sistemi ve Uygulamalar: Literatür İncelemesi”, Ankara, Mayıs 2000, s. 14. <http://www.aeri.org.tr/PDF/40-PRDGDt.pdf> (07.05.2011)

gerilemiştir²⁴⁷. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerin tarım ürünleri için pazar yaratılmaktadır.

Oysa dünyada DGD sistemini uygulayan gerek AB, gerekse ABD'nin destekleme politikaları Türkiye ile kıyaslandığında aralarında önemli farklar olduğu görülmektedir. Başlıca farklılık, Türkiye'de DGD'nin ekilen alanın tamamına uygulanmaması ve başka desteklerin verilmemesidir. AB'de uygulanan sistemde ise DGD'nin yanında birçok tarımsal destek sağlandığı görülmektedir²⁴⁸. ABD'de çiftçi başına uygulanan desteklerin oranı, AB'nin de ilerisindedir. Örneğin 2004 yılında ABD'de uygulanan desteklerin yaklaşık 74 milyar dolar olduğu görülmektedir. AB'de aynı yılda yaklaşık 42,76 milyar Euro tarımsal destek verilmiştir. Ayrıca ABD tarımında tarım birlikleri ve kooperatiflerinin de önemli bir yeri vardır. Yani ABD tarım üreticilerini açık bir biçimde korumaktadır²⁴⁹. ABD'nin sağlamış olduğu büyük destekler çiftçilerin dünya piyasası için üretim yapmalarını ve piyasayı genişletmek için geliştirmekte olan ülkelere yönelmelerini sağlamaktadır.

AB ise ABD ile benzer biçimde tarım sektöründe verimliliğin artırılması, tarımda çalışanların gelirlerinin yükseltilmesi, tarım ürünleri arzının güvenceye alınması, tarım piyasalarının dengede tutulması ve tarımsal ürünlerin tüketicilere uygun fiyatlarla ulaşmasını amaçlayan Ortak Tarım Politikası uygulamaktadır²⁵⁰. Destekleyici ve koruyucu nitelikteki AB tarım politikası dünyada yürürlükte olan en kapsamlı ve korumacı tarım politikası olarak değerlendirilebilir²⁵¹. AB ortak bütçesinin yüzde 51'e yakını tarıma ayrılmakta ve bunun da yüzde 46'sını tarımsal destekler oluşturmaktadır²⁵².

Gelişmekte olan ülkelere ve ülkemizde DGD sistemi uygulamalarında önemli sorunlarla karşılaşmaktadır. Arazi kayıtlarının yetersizliği, bütçe maliyetleri

²⁴⁷ KAYMAKÇI; s. 6.

²⁴⁸ DEMİRCİ; s. 14.

²⁴⁹ KAYMAKÇI; s. 2.

²⁵⁰ A. k.; s. 2.

²⁵¹ Mustafa ACAR; "Fiyat Desteğinden Doğrudan Desteğe: Dünya'da Tarımsal Destekleme Politikalarında Yeni Yönelimler", Kırıkkale Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Şubat 2003, s. 106.

²⁵² KAYMAKÇI; s. 3.

ve üretici üzerinde yaratacağı sonuçların tam öngörülememesi gibi birçok kısıt bulunmaktadır²⁵³. Ayrıca ülkemizde uygulanmakta olan DGD sistemi hiçbir ülkede tek başına uygulanmamaktadır. AB’de DGD sisteminin payı yüzde 30’lar seviyesinde, ABD’de ise bu oran yüzde 10’lar seviyesinde kalmaktadır²⁵⁴. Dolayısıyla gelişmekte olan ülke uygulamalarında DGD çiftçi gelirlerinin yükseltilmesi niteliğinde olan ödemeler biçimindedir.

AB bütçesinin yaklaşık yarısı tarımsal desteklere ayrılırken, Türkiye’de bütçenin ancak yüzde 4,3’ü tarımsal desteklere ayrılmaktadır. Türkiye’de uygulanmakta olan şekliyle bu sistemin yapısal düzenlemeleri içeren ve tarım kesimini geliştirici etkiler ortaya çıkarabilmesi mümkün değildir²⁵⁵. Türkiye tarım ürünü desteklerini UPF ile yapılan stand-by anlaşmalarındaki enflasyon hedeflerine göre belirlediği için tarım sektöründe kalkınmayı sağlayamamaktadır²⁵⁶.

Günümüzde DGD sistemi ile tarım politikalarında yaşanan en önemli sorunlardan biri de tarımsal desteklerin hangi kitleye ulaştırılacağı konusundaki belirsizliktir²⁵⁷. DGD sisteminde ödemelerinin sabit tutulması ve yapılan ödemelerin piyasa fiyatlarına bağlı olmaması üreticileri gelir riski ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu sistem ile üreticiler artan fiyat değişimlerine daha duyarlı hale gelmiştir. Ayrıca tarımsal desteklerin arazi miktarı ile ilişkilendirilmesi nedeniyle en fazla payı büyük arazi sahipleri almaktadır²⁵⁸. Bu süreç tarım sektöründe önemli bir paya sahip olan aile işletmelerin tasfiye edilmesine neden olmaktadır. Üretimden koparılan ve üretim gelirinden yoksun kalan önemli bir kitle tarımsal istihdamın dışına itilmiştir. Dolayısıyla DGD sistemi tarımsal istihdamı hızlı bir şekilde azaltan bir sonuç ortaya çıkarmaktadır.

²⁵³ A.k.; s. 7.

²⁵⁴ A. k.; s. 6.

²⁵⁵ Hasan YILMAZ, Vecdi DEMİRCAN, Zeynep DERNEK; “Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları (Isparta İli Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme),” **Doğuş Üniversitesi Dergisi**. Sa: 9, 2008, s. 249–250.

²⁵⁶ A. k.; s. 18.

²⁵⁷ BAYRAÇ, YENİLMEZ; s. 30.

²⁵⁸ DEMİRCİ; s. 38.

Bunun yanı sıra Türkiye gibi geleneksel yapıdaki küçük aile işletmelerin yaygın olduğu ülkelerde devlet düzenleyici olarak piyasaya girmemişse tarımsal piyasalar eşitsiz ilişkilere dayanacaktır. Devlet düzenleyici olarak müdahale etmediğinde her tarımsal girdi için ayrı bir piyasa egemen olmaktadır. Örneğin çiftçinin gübre ya da tohum ihtiyacı için devlet düzenleyici rol oynamıyorsa köylü çokuluslu şirketlerin kendisi ya da uzantısı olan satıcılardan gübre ve tohum alacak ve çoğu zaman ihtiyaç duyduğu krediler için büyük banka sermayeleri ile karşı karşıya kalacaktır. Bütün bu piyasa ilişkileri sonucunda ise milyonlarca üretici az sayıda ticaret veya sanayi sermayesinin denetimi altına girmektedir²⁵⁹. Dolayısıyla böyle bir tarım piyasası yapılanmasında, yeni liberalizmin temel varsayımı olan tam rekabetin söz konusu değildir ve tarımsal tekeller oluşturulmaktadır.

Bunun yanı sıra DGD uygulamaları kırsal kesim içinde gelir dağılımında bozucu etkiler ortaya çıkarmıştır. Örneğin 2004 yılında ödenmiş olan DGD ödemelerinin yüzde 51'i yüzde 476 bin çiftçiye giderken, kalan yüzde 49'luk DGD oranı ise çiftçilerin geri kalan yüzde 83'ünü oluşturan 2 milyon 324 bin çiftçiye gitmiştir²⁶⁰. Çiftçinin reel kazançlarının önemli oranda azalması, çiftçinin üretimden kopmasına ve kırdan kente göçüne yol açmaktadır. Tarımdan ve üretimden kopmuş ve kentte de ne iş yapacağını bilmeyen yoksul kitle giderek artmaktadır²⁶¹.

2000–2005 yılları arası tarımsal sübvansiyonların kaldırılması tarım istihdamında önemli bir tasfiye sürecini başlatmıştır. Örneğin sadece 2004–2006 yılları arası 2 yıllık dönem içinde tarımın toplam istihdam içindeki payı yüzde 32,2 ve toplam 6.412 bin kişi istihdam ediliyor iken, 2006 yılında bu oran yüzde 25,1'e düşmüş ve tarımda istihdam edilen kişi sayısında 1 milyon 245 bin kişilik bir azalma gerçekleşmiştir²⁶².

²⁵⁹ BORATAV; **Yeni Dünya**, s. 212.

²⁶⁰ Necdet ORAL; “ IMF-DB Programının Sonucu: Tarım Çözülüyor”,
www.sendika.org.(10.06.2011)

²⁶¹ SÖNMEZ; s. 136.

²⁶² ORAL; s. 3.

Son dönem uygulanmakta olan tarım politikalarının ortaya çıkardığı sonuçları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:²⁶³

- Tarımsal girdilerin fiyatların artması ve bunların temin edilmesinde yaşanan dış ülkelere bağımlılığa rağmen, tarımsal ürün fiyatlarının artmaması kırsal kesimin giderek yoksullaşmasına yol açmıştır.
- Tarımsal ürün artış hızı nüfus artışının gerisinde kalmış ve Türkiye büyük bir tarımsal ürün ithalatçısı haline gelmiştir.
- Tarımda yoksulluğun ve işsizliğin artması ile birlikte tarımsal nüfusun kentlere olan göçünde artış olmuştur. Ancak kentlerde bu göç etmiş işgücü için istihdam olanaklarının yaratılmamış olması kentlerde yoksul gecekondü semtlerinin çoğalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte bu işgücü ancak kayıt-dışı istihdam içinde iş olanağı bulabilmektedir.
- Ortaya çıkan diğer bir sonuç da Türkiye tarım ürünleri iç pazarını koruyamaz ve denetleyemez hale gelmiş ve tarımsal ürün dış pazarını da önemli oranda yitirmiştir²⁶⁴.

Sonuç olarak tarımsal destekleme günümüzde uygulanan haliyle bu denli daraltılırsa Türk çiftçisinin kaderi dünya piyasasına bağlanmış olacaktır²⁶⁵. Ayrıca tarımın bu denli devlet kontrolünün dışına ve kendi koşullarına terk edilmesi gelecekte gıda güvenliğimizi tehlikeye sokacaktır.

C- Tarım Arazilerinin Satılması

Tarım faaliyetlerinin temel mekânının tarım arazileri olması nedeniyle, tarım arazileri bireysel ve toplumsal olarak önemli bir yere sahiptir. Dünyada yaşanan hızlı nüfus artışı tarımsal ürün gereksiniminin de artmasına neden olmaktadır. Ancak tarım arazilerinin düzeyinin sabit olması nüfusun gıda gereksiniminin

²⁶³ KAYMAKÇI; s. 1.

²⁶⁴ A. k.; s. 6.

²⁶⁵ BORATAV; Yeni Dünya, s. 208.

karşılanmasında yaşanan sorunların daha da artacağını göstermektedir²⁶⁶. Dolayısıyla tarım arazilerinin satılmasının öneminin bu açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ülkemizde de tarım arazilerinin satılması konusunda farklı politikalar uygulandığı görülmektedir. 1980 yılından itibaren uygulanan toprak politikalarının DB yönlendirmeleri ile hazırlandığı ve desteklendiği görülmektedir. Ortaya çıkan eğilim ise küçük toprak sahiplerinin topraklarının satılması veya ipotek altına alınması yönündedir. Tarım arazilerinin kullanılması ile ilgili olan temel sorunlardan en önemlisi tarım arazilerinin tarım dışı amaçlarla kullanılıyor olmasıdır. Tarım arazilerinin toprağın sınıflandırılmasındaki esaslara uygun olarak değil de konut, turistik tesis veya sanayi tesisi olarak kullanılması tarım topraklarının geri dönülemez şekilde kaybedilmesine yol açmaktadır²⁶⁷.

Küreselleşme ve uluslararası sermaye akımlarının hızlanması ile birlikte uluslararası taşınmaz yatırımlarının önemi artmıştır. Ancak gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin taşınmaz edinimindeki kısıtlamaları farklılık göstermektedir. Bu bağlamda gelişmiş ülkelerde özellikle tarım arazilerinin satılması ile ilgili önemli kısıtlamalar bulunmaktadır²⁶⁸.

Türkiye’de 2003 yılından sonra tapu yasasında yapılan değişiklik ile birlikte taşınmaz elde etmek isteyen yabancı gerçek kişiler için karşılıklılık koşulu aranmakta olmasına rağmen, yabancı ülkede kurulmuş yabancı şirketler için bu koşul kaldırılmıştır²⁶⁹. 2003 yılında yürürlüğe giren Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) Yasasına göre, yabancı yatırımcı olarak tanımlanan ve yabancı ülkelerin yasalarına göre kurulmuş tüzel kişiliğe sahip şirketlerin taşınmaz mülkiyeti ve sınırlı ayni hak tayini serbest bırakılmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir karşılıklılık koşulu aranmamakta ve herhangi bir Türk vatandaşı gibi taşınmaz edinebilmektedirler. Böylece yabancıların toprak edinebilmelerindeki engel ortadan kaldırılmıştır.

²⁶⁶ Tahsin YOMRALIOĞLU, M. Çete; “Türkiye için Sürdürülebilir Bir Arazi Politikası İhtiyacı”, s. 1–2. http://www.hkmo.org.tr/resimler/ekler/AMFD_125_ek.pdf (12.06.2011)

²⁶⁷ A. k.; s. 3.

²⁶⁸ A. k.; s. 2.

²⁶⁹ Muzaffer İlhan ERDOST; “Yabancılar Toprak Satışı,” **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C: XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 131.

Yabancı işletmelere herhangi bir sınırlama getirilmemesi, diledikleri kadar arsa ve arazi edinebilmelerinin yolu açılmıştır. Yabancıların köyde ve köy arazisinde toprak edinmesini yasaklayan 87. madde yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece Türk vatandaşlarının elde edebildiği gibi yabancıların da köyde ve köy arazisi içinde taşınmaz edinmesinin önündeki engel ortadan kalkmış olmaktadır²⁷⁰.

Köy Yasası'nın 87. maddesini yürürlükten kaldıran ve 2003 yılında kabul edilen yasanın Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesine kadar geçen iki yıl içerisinde 59 ülkeden 15.482 yabancı köylerde ve köy arazilerinden 7.859.406 metrekare toprak satın almıştır²⁷¹. Dolayısıyla yasa iptal edilene kadar geçen sürede yoğun biçimde yabancılara toprak satışı gerçekleştirilmiştir.

2005 yılında ise 5444 sayılı yasa ile yabancıların taşınmaz edinimi ile ilgili günümüzdeki durum oluşmuştur. Buna göre, yabancı gerçek kişilerin toprak edinmesinde karşılıklı olmak ve yasal sınırlara uymak koşulu ile sadece işyeri ve mesken olarak kullanılmak üzere imar planları çerçevesinde bu amaçla tescil edilen taşınmazları alabilecekleri belirtilmiştir. Sınırlı aynı hak tahsisi için de benzer koşulların uygulanacağı belirtilmiştir. Bununla ilgili olarak yabancı gerçek kişinin elde edebileceği toprak sınırı 25 hektarı aşamayacaktır, ancak bu sınır Bakanlar Kurulu kararı ile 30 hektara kadar çıkarılabilecektir. Kendi ülke yasalarına göre oluşturulmuş yabancı gerçek kişi ve tüzel kişilerle ilgili ise gerçek kişilerde aranan sınırlama hükümleri aranmamaktadır. Dolayısıyla yabancı gerçek ve tüzel kişi şirketleri için karşılıklı olmak ve en fazla 30 hektarı içeren kısıtlamaların geçerli olmadığı ve geniş yetki ve hakların sağlanmış olduğu görülmektedir²⁷².

Yabancıların Türkiye'de taşınmaz edinmesini cazip kılan nedenler bulunmaktadır. Bunlar, ekonomik dinamizm, ucuz işgücünün varlığı, satışa konu olan taşınmazlar ve toprağın ucuz olması, yeraltı kaynaklarının zenginliği, yükselen

²⁷⁰ ERDOST; s. 166.

²⁷¹ A. k.; s. 169.

²⁷² Ayşe YAVUZ, C. BIÇAK; "Türkiye'de Yabancıların Taşınmaz Mal Edinim Politikası ve Endişeler", TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri, 11. Türkiye Harita ve Bilimsel ve Teknik Kurultayı, Ankara, 2-6 Nisan 2007, s. 7.

piyasalara olan yakınlığı, genç nüfusa sahip olması, uygun iklim koşulları gibi birçok avantajın var olması gibi nedenlerdir²⁷³.

Kırsal kesimde hızlı nüfus artışı ile birlikte tarım arazileri hızla parçalanmaktadır. Tarımın uluslararası rekabete açılması ile birlikte, bir yandan çokuluslu işletmeler gelişmekte olan ülkelerde doğrudan toprak alarak tekelleşmişler, diğer yandan da sözleşmeli tarım yolu ile çiftçiler kendi topraklarında proleterleştirilmişlerdir²⁷⁴.

Ayrıca, Türk çiftçisi borçlandırılarak elinden toprağı alınmış ve bir çeşit mülksüzleşme süreci içine sokulmuştur. Günümüzde bankacılık sistemimizin yaklaşık olarak yüzde 60'ı yabancı sermayenin elindedir ve çiftçi tarımsal üretim için gerekli kredi ihtiyacını bu bankalardan sağlamak durumunda kalmaktadır. Dolayısıyla üretimde zorlanan çiftçiler kredilerini ödeyemedikleri durumlarda topraklarının haciz edilmesi yoluyla mülksüzleştirilmekte ve topraklarını yitirmektedir²⁷⁵. Bu durum, taşınmazların yabancı mülkiyetine geçmesinde bir diğer boşluğu oluşturmaktadır²⁷⁶.

Çokuluslu işletmelerin giderek daha fazla toprak satın alıyor olması yabancılaşma anlamına da gelebilmektedir. Dolayısıyla tarım topraklarının elden çıkması, üretimin yapıldığı ulusun çıkarlarının göz ardı edilmesi biçiminde çelişkileri de ortaya çıkarması kaçınılmazdır²⁷⁷.

Tarım topraklarının az sayıda elde toplanması nedeniyle küçük çiftçilik yok olmakta ve endüstriyel tarımsal üretim oluşturulmaktadır. Bu durum aynı zamanda çok sayıda küçük çiftçinin tarımsal istihdamın dışında kalması ve yoksulluğun

²⁷³ YOMRALIOĞLU, ÇETE; s. 2.

²⁷⁴ Tayfun ÖZKAYA, Gökhan GÜNAYDIN, Mehmet BOZOĞLU, Emine OLHAN, Cengiz SAYIN; "Tarım Politikaları ve Tarımsal Yapıdaki Değişimler," **Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi**, s. 7. http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/2fcc8cfe1fa4c77_ek.pdf (15.06.2011)

²⁷⁵ MUSTAFA TALAS; "Türk Tarımının Küreselleşmesi ve Ortaya Çıkardığı Toplumsal Problemler", s. 118. <http://diewelt-dertuerken.de/index.php/ZfWT/article/viewArticle/12> (13.06.2011)

²⁷⁶ YAVUZ, BIÇAK; s. 18.

²⁷⁷ STEDILE; s. 104.

artmasına neden olmaktadır²⁷⁸. Ülkemizde etkin bir arazi politikasının varlığından bahsetmek mümkün değildir. Topraklarla ilgili mevzii imar planlarının tam olarak hazırlanmış olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Tarım arazilerinin satışında yabancılara satışında toprağın niteliğine ve amacına uygun kullanılıp kullanılmadığının da değerlendirmesinin yapılması gerekmektedir.

Tarım topraklarının kullanılması ve geliştirilmesinde arazi kullanım sınıflandırılmasının yapılması gerekmektedir. Böylece toprağın kullanılmasındaki sınırlamalar ve yanlış kullanıldığında ortaya çıkabilecek sakıncalar tespit edilmiş olacak ve toprağın niteliği korunabilecektir²⁷⁹.

Ülkemizde tarım topraklarının bu tür bir sınıflandırmaya uyulmadan kamusal ve özel yatırımların yapıldığı görülmektedir. Tarımsal olarak verimli topraklar üzerinde konut, sanayi tesisi, turistik tesis gibi yapılar yapılması nedeniyle verimli topraklar bir daha geri dönmek üzere elden çıkmaktadır²⁸⁰.

Tarım arazilerinin satılmasının diğer bir boyutu da tarım sektöründe gerçekleştirilen özelleştirmelerdir. Tarımda 1980'lerde başlayan ve daha sonra hızlı bir biçimde süren özelleştirmeler ile tarımsal KİT'lerin önemli bir bölümü tasfiye edilmiştir. Dolayısıyla özelleştirmeler tarım arazilerinin ve tarım işletmelerin elden çıkarılmasını içeren niteliktedir. Böylelikle tarım sistemi dönüştürülmekte ve tarımsal üretim ulusal niteliğini kaybederek çokuluslu işletmelerin tekeline açılmaktadır²⁸¹. Türk çiftçisi tarımsal yapılarının dönüştürülmesi süreciyle üretimden kopmuştur. Bu durum da tarımsal istihdamı azaltan bir uygulamadır.

²⁷⁸ ÖZKAYA vd.; s. 20.

²⁷⁹ A. k.; s. 22.

²⁸⁰ YOMRALIOĞLU, ÇETE; s. 2.

²⁸¹ Baki Remzi SUIÇMEZ; "Tarım Sektöründe Özelleştirme Dönemi," **Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi**. Yıl: 1, Sa: 3-4, Kasım 2000, s. 36.

D- Sözleşmeli Çiftçilik Modeline Geçilmesi

Sözleşmeli tarım, çiftçi ile alıcı firmalar arasında ürünün ekimi ve yetiştirilmesi öncesinde yapılan alıcının belirlemiş olduğu standartlarda üretimin gerçekleştirilmesidir²⁸². Yapılan sözleşmelerle ürünün üretim ve satış aşamalarında geçerli olacak teknik şartnameler hazırlanmaktadır. Çiftçi alıcı işletmenin talimatlarına uygun biçimde hareket etmekte, alıcı işletme kendi fiyat ve koşullarını çoğu zaman tek taraflı olarak çiftçiye benimsetmektedir. Türkiye’de son yıllarda özellikle meyve, sebze, çiçek ve organik ürünler gibi tarım ürünleri çerçevesinde geniş bir alanda uygulanmaya başlamıştır. Bu durum aslında Türk tarım piyasasına yabancı gıda işletmelerinin girmesi ile bağlantılıdır²⁸³.

Devlet tarımın modernizasyonu adı altında sözleşmeli çiftçilik uygulamalarını desteklemektedir. Tarım sektöründe yer alan yerli ve yabancı işletmeler ürün kalitesini yükseltme, standardizasyona ulaşma ve üretimden kaynaklanan riskleri tamamıyla üreticinin üstüne yükleme isteği nedeniyle sözleşmeli tarımı yaygın olarak kullanmaya başlamıştır²⁸⁴.

1980 yılı sonrasında dünya küresel tarım ticaretinde dönüşüm meydana gelmiştir²⁸⁵. Son yıllarda tarım ve gıda sektöründe üretim ve emek açısından küresel düzeyde yeniden yapılanmaya gidilmektedir. Bu yeniden yapılanma süreci içinde bölgeden bölgeye farklılıklar olmasına rağmen, ulusal tarım sektörlerinin artan ölçüde küresel sisteme eklenmesini içeren niteliktedir. Buna yönelik olarak küresel gıda tarım işletmelerinin tercih ettiği sözleşmeli çiftçilik, üretim/emek kontrolünü artırarak ulusal anlamda tarım fiyat ve politikalarının belirlenmesi sürecini piyasaya bağımlı hale getirmiştir. Çokuluslu süpermarket zincirleri tarımsal

²⁸² Cahit AYDEMİR, Murat PIÇAK; “Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım- Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri,” s. 140.
http://www.dicle.edu.tr/suryayin/zgegitimder/tam_metinler/10pdf/10_10_Aydemir_Picak.pdf
(17.06.2011)

²⁸³ KÖSE, ŞENSES, YELDAN; s. 365.

²⁸⁴ A. k.; s. 365.

²⁸⁵ M. Ataman AKSOY, FRANCIS Ng; “The Evolution of Agricultural Trade Flows”, **The World Bank Development Research Group, Trade and Integration Team**, May 2010, s. 2.

üreticileri fiyat baskısı altında tutmaktadır²⁸⁶. Günümüzde tarım ürünlerinin üretimi ve tarım ticaretinin denetimi tümüyle çokuluslu işletmelerin çıkarlarına hizmet eder niteliktedir.

Tarım ürünlerinin üretilmesi ve ticaretinin denetimi özellikle tahıllar ve süt ürünleri gibi önemli alanlarda birkaç çokuluslu işletmenin denetimi altında standardize edilmiş durumdadır. Genellikle bu işletmelerin tarımda kullanılmakta olan gübre, tohum, kimyasallar ve ilaçlardan tarım makinelerine kadar tüm alanlarda hâkim oldukları görülmektedir²⁸⁷. Sözleşmeli çiftçilik yöntemi ile sermaye çiftçi ile belli standartlarda ürün yetiştirilmesi için sözleşme yapmakta, köylüyü kendi uzmanları ile denetlemekte ve daha önceden belirlenen fiyat üzerinden ürünü almaktadır. Dolayısıyla sözleşme ile ortaya konan bu ilişkide köylü bilinen anlamda niteliğini kaybetmekte ve mali ve işgücünü birlikte kiralayan taşeronlaşmış işçi haline gelmektedir²⁸⁸.

Sözleşmeli üretim gerçekleştiren çiftçi, kendi üretimi üzerindeki kontrolü tamamıyla kaybetmiştir. Çünkü bu şekilde ortaya konan bir üretimde çiftçi ürettiği malın sahibi değildir, sadece emeklerini ve topraklarını kiraya veren işçiler haline dönüşmüştür. Bu şekilde oluşturulmuş olan gıda değer zinciri içerisinde üreticinin almış olduğu paylarda azalma yaşanırken, çokuluslu işletmelerin payları artış göstermektedir²⁸⁹.

Sözleşmeli çiftçilik modeli tarım piyasasında katmanlı bir yapı oluşturmuştur. Gıda üretiminde artık çokuluslu işletmeler ve onların taşeronları faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla tarım ürünleri üretiminde doğrudan yabancı firmaların kontrolü artmaktadır²⁹⁰. Tarım işletmeleri ile tarım üreticileri arasında giderek artan dikey ilişkiler sözleşmeli tarım uygulamalarının yaygınlaşmasına neden olmuştur.

²⁸⁶ KÖSE vd.; s. 358.

²⁸⁷ STEDILE; “Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Saldırısı”, s. 102.

²⁸⁸ GÜLER; s. 236.

²⁸⁹ REHPER; s. 3.

²⁹⁰ Necdet ORAL; “Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme”, **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C: XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 342.

Örneğin ABD’de toplam tarımsal üretimin yaklaşık yüzde 32’si sözleşmeli hale gelmiştir²⁹¹.

Özellikle üçüncü dünya ülkeleri tarım sektörü ağırlıklı üretim yapıları ve ihracata yönelik üretimleri sebebi ile çokuluslu tarım sermayesine bağımlı kılınmaktadır. Sözleşmeli çiftçilik modeli ile üçüncü dünya ülkelerinin ihracata yönelik olarak gerçekleştirdikleri tarım, batı tarım sanayileri ile dikey bütünleşmenin sağlanması biçimindedir. Bu yüzden üçüncü dünya ülkeleri tarımında ortaya çıkan eğilim ölçek büyümesi ve sermaye yoğunlaşması olarak ortaya çıkmasına rağmen bu durum kırsal kesimde önemli bir oranda olan yoksul üreticilerin daha da yoksullaşarak marjinalleşmesine yol açmaktadır²⁹².

Devletin tarımsal girdi sağlanması, tarımsal ürün ticaretinin sağlanması ve doğrudan üreticiye kredi açılması gibi alanlardan çekilmesi ile birlikte tarım piyasalarında oluşan boşluk sözleşmeli çiftçilik yoluyla sermaye tarafından doldurulmaktadır²⁹³. Çokuluslu işletmelerin sözleşmeli çiftçilik yöntemini kullanarak gıda üretimi ve tüketim süreçlerini yönlendirmektedir²⁹⁴. Dolayısıyla devletin işlevsiz hale getirilmiş olduğu bu süreç tarım sektöründe genel bir çöküşe neden olmakta ve tarımsal istihdamın azalmasını hızlandıran bir etkiye yol açmaktadır.

Çokuluslu sermaye egemenliği ile oluşturulan yeni tarımsal yapılanma içinde köylü ancak sözleşmeli üretici veya bağımlı işçi olarak kurgulanmaktadır. Böylece küçük köylülüğün tasfiyesi gerçekleştirilmektedir²⁹⁵.

Türkiye’de de sözleşmeli çiftçilik uygulamaları yaygınlaşmaya başlamıştır. Hatta 1980 sonrası dönemde 7., 8. ve 9. Kalkınma Planlarında ve şeker, tütün yasalarında sözleşmeli tarımın desteklenmesi üzerine vurgu yapılmaktadır²⁹⁶. Dolayısıyla Türkiye gibi emeğin daha çok kırsal kesimde yer aldığı ülkelerde yapısal

²⁹¹ REHPER; s. 2.

²⁹² KENDİR; s. 282.

²⁹³ A. k.; s. 19.

²⁹⁴ AYSU; s. 235.

²⁹⁵ GÜNAYDIN; Cumhuriyet Dönemi, s. 23.

²⁹⁶ ÖZKAYA vd.; s. 8.

politikalar esnekliği sağlayarak istihdam olanağını etkilemekte ve gelir dağılımı da uygulanan tarım politikalarından önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu yüzden uygulanan tüm tarım politikaları sonucunda işgücü piyasası üzerinde önemli sonuçlar doğurmakta ve istihdamı olumsuz bir biçimde etkilemektedir²⁹⁷.

Sözleşmeli çiftçilik uygulamaların yaygınlaşması ile ilgili olarak ortaya çıkan eleştirilere bakıldığında, tarımsal üretimin çokuluslu işletmelere bağımlı hale geldiği, kırsal kesimi olumsuz etkilediği ve hatta insan sağlığı ile beslenmesini tehdit ettiği yönündedir. Çünkü artık tüketiciler tüketmiş oldukları gıdaların ne içerdiğini, nereden geldiği ve nasıl üretildiğini bilmemektedir²⁹⁸.

Diğer önemli bir nokta tarım kesiminde hâkimiyet kurmaya başlamış olan çokuluslu işletmeler dünya gıda egemenliğini de sağlamaktadırlar. Dolayısıyla, işletmelerin gıdaya egemen olması çiftçinin sömürülmesinin yanı sıra tüketicinin de sömürülmesini beraberinde getirmektedir²⁹⁹.

Tarımsal tekellerin tüketici yönünden saldırısında ise, tarım ürünlerinin artık daha fazla işlenmiş olarak tüketiciye sunulması biçiminde gerçekleşmektedir. Fast-food beslenme ile yeme alışkanlıklarında değişiklik yaratılmakta ve bu durum toplumda birçok tüketiciyi ciddi sağlık problemleri ile karşılaştırmaktadır³⁰⁰. Dolayısıyla besin güvenliğini ve hatta sağlık koşullarımızı etkileyecek olan bu tür politikaların toplumumuzda önemli sağlık sorunları ortaya çıkarması da kaçınılmazdır.

²⁹⁷ GÜNAYDIN; Cumhuriyet Dönemi, s. 22.

²⁹⁸ REHPER; s. 2.

²⁹⁹ AYSU; s. 232.

³⁰⁰ ÖZKAYA vd.; s. 19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIMSAL İSTİHDAMIN AZALMASININ İŞGÜCÜ PİYASASI BAKIMINDAN SONUÇLARI

Türkiye’de özellikle son on yıldır hızlı bir azalma eğilimi içine giren tarımsal istihdam, işgücü piyasası açısından çeşitli sonuçlar ve bu sonuçlara bağlı olumsuzluklar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla yaşanan bu sürecin işgücü piyasasında işsizlik, enformelleşme, güvencesizlikler ve yoksulluk üzerinde ortaya çıkardığı sonuçlar bağlamında ele alınmalıdır.

I. İşsizlik

Türkiye’de 1970’li yıllara kadar sosyal devlet anlayışının da etkisiyle işsizlik yüzde 3,5 gibi görece olarak düşük düzeyde kalmıştır. Küreselleşme ile birlikte gerek dünya ekonomisinde, gerekse ülke ekonomisinde yaşanan ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar işsizliğin sürekli bir artış eğilimi göstermesine neden olmuştur³⁰¹. İşsizlik niteliksiz işçiler üzerinde daha olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Teknolojik değişimler, ticaret ve küreselleşmenin talep yapısını değiştirmesi istihdamında yapısında ve niteliğinde değişikliklere neden olmuştur³⁰².

Türkiye’de 1980’li yıllara kadar tarımsal istihdamın sektörel olarak ağırlığını koruduğu görülmektedir. 1980 sonrasında ise Türkiye ekonomisi açısından yapısal farklılıkların yaşandığı, dışa dönük sanayileşme ve ekonomide liberalleşmeye dayalı ekonomi politikalarının uygulanmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Küreselleşme sürecinin hız kazandığı bu dönemde uygulanan yeni liberal ekonomi politikalarının etkisiyle tarım sektörü istihdamının sürekli bir azalma eğilimi içine girdiği, sanayi

³⁰¹ Hasan Ejder TEMİZ; **Küreselleşmenin Sosyal Boyutları ve Türkiye Açısından Etkileri**. Birleşik Metal İşçileri Sendikası Yayını, İzmir, 2004, s. 131.

³⁰² EKİN; s. 193.

sektöründe istihdam artışının yavaşladığı ve hizmetler sektöründe arttığı gözlenmektedir³⁰³.

Bazı ekonomistler tarımsal istihdamdaki azalmayı yapısal bir dönüşüm olarak yorumlamaktadır. Ancak Türkiye’de yaşanmakta olduğu iddia edilen dönüşüm, istihdamın tarımdan, tarım-dışı üretken sektörlere aktarılması biçiminde gerçekleşmemiştir. Bu dönemde sanayi sektöründe ithalata bağımlılık artmış ve Türk sanayi taşeronlaştırılmıştır. Dolayısıyla tarım-dışı alanlarda istihdam yaratılamamış ve işsizlik giderek artarak yapısal bir nitelik kazanmıştır³⁰⁴.

İşsizlik sorunu Türkiye’nin ekonomik ve sosyal yapısının yanında, uygulanmakta olan makro ekonomik politikalara bağlı olarak da ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de hızlı nüfus artışı, kırdan kente göç gibi faktörler işsizliğin artışında etkili olmaktadır. Ancak 1980 sonrasında ekonominin istihdam yaratma düzeyinin yavaşlaması işsizliğin artmasındaki temel neden olmuştur. İşsizlik oranları 1985 yılından itibaren yükselme eğilimine girmiştir. 1989 yılında mali piyasaların serbestleştirilmesinden sonra 1990’lı yıllarda Türkiye’de işsizlik oranları uluslararası karşılaştırmalarda görece olarak daha yüksek bir seyir izlemiştir³⁰⁵.

Bu anlamda, küreselleşme sürecinin etkisi ile birlikte Türkiye için işsizlik sorunu farklı nitelik kazanmıştır. Bu süreç içerisinde Türk sanayinin çokuluslu şirketlere eklenmesi sanayinin taşeron bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla bu dönem sonrası ortaya çıkan işsizlik ve bunun artışındaki asıl sorun tarımsal istihdamın azalması ile kırdan kente yaşanan göç değil, yeterli istihdam yaratılmıyor olmasıdır.

1994 ve 2001 yıllarında yaşanan iki büyük ekonomik kriz istihdam oranının daha da düşmesine neden olmuştur. 1994 yılında işsizlik oranı yüzde 8,3 olmuş ve

³⁰³ TEMİZ; s. 175.

³⁰⁴ Erinç YELDAN; **Küreselleşme Kim İçin?** Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 234.

³⁰⁵ Mehmetcan TÜRKÖLMEZ; **Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve İşsizlik.** Dokuz Eylül Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2007, s. 170.

2001 yılında yüzde 10,9'a çıkmıştır. Yaşanan ekonomik krizlerle birlikte işgücü piyasaları esnekleştirilmiş ve ücretler baskı altına alınmıştır³⁰⁶.

Tablo 15'de Türkiye'de 1988 yılından itibaren toplam, kent ve kırsal işsizlik oranları verilmiştir. Verilerin 1988 yılından başlamasının nedeni, Hanehalkı işgücü verilerinin zaman serisi olarak 1988 yılından önceki dönemle karşılaştırılabilir nitelikte olmamasıdır. Oysa 1988 sonrasında kentsel ve kırsal işsizlik oranları karşılaştırılması yapılabilmektedir. Aşağıdaki tabloda bu oranlar karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 15. Türkiye'de Toplam, Kent ve Kırsal İşsizlik Oranları (1988–2010)

Yıllar	Toplam İşsizlik (%)	Kent (%)	Kırsal (%)
1988	8,4	13,1	5,0
1990	8,0	12,0	4,9
1995	7,6	10,8	4,8
2000	6,5	8,8	3,9
2001	8,4	14,2	4,7
2002	10,3	13,8	5,7
2003	10,5	13,6	6,5
2004	10,8	12,8	5,5
2005	10,6	12,2	6,3
2006	10,2	12,2	6,2
2007	10,3	12,0	6,8
2008	11,0	12,8	7,2
2009*	13,6	16,5	7,8
2010*	11,0	13,4	6,4

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları.

*Hanehalkı İşgücü Araştırması 2010 Mayıs Dönemi Sonuçları.

³⁰⁶ Metin YILDIZ; **Küreselleşme ve Türk İşgücü Piyasasının Yapısı**. Dokuz Eylül Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s 132.

Tablo 15’te de görüldüğü gibi, Türkiye’de toplam işsizlik oranları 2000 yılından itibaren genel olarak artma eğilimi içerisinde. 2001 sonrasında işsizlik oranları hem kentlerde, hem de kırsal kesimde artmıştır. 2001 yılında yüzde 8,4 olan toplam işsizlik oranı, 2009 yılına gelindiğinde yüzde 13,6 düzeyine çıkmıştır. Ayrıca kentsel işsizlik oranları tüm seri içinde kırsal işsizlik oranlarından daha yüksek seyretmektedir. Bu durum kentlerde sanayi ve hizmetler sektöründe yeterli iş yaratılmadığını göstermektedir. İşsizliğin kırsal kesimde de artma eğilimi göstermesine rağmen, kentlere göre daha yavaş bir seyir izlemektedir.

Genel olarak, eğitim düzeyinin yükselmesi ile işsizliğin düşme eğilimine girmesi ve işgücüne katılım oranlarında artış beklenmektedir. Ancak ülkemizde eğitim düzeyi arttıkça işsizlik oranlarında beklenen azalma gerçekleşmemekte ve bu durumdan farklı olarak eğitilmiş genç işsizliğinin yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 16. Eğitim Durumlarına Göre İşsizler 15+ yaş (bin)

Yıllar	Toplam	İlkokul	İlköğretim, orta dengi meslek okulu	Lise	Lise ve dengi meslek okulu	Yüksek okul ve fakülte
1988	1639	769	221	267	86	87
1990	1611	804	192	254	85	73
1995	1699	794	236	350	125	90
2000	1497	628	191	273	151	144
2001	1967	891	256	336	214	164
2002	2464	1091	329	374	280	267
2003	2493	1113	331	339	243	290
2004	2385	909	355	410	288	308
2005	2388	892	396	378	294	277
2006	2328	845	399	377	275	285
2007	2376	803	424	380	294	311
2008	2611	871	501	387	292	362

Kaynak: TÜİK, Çalışma İstatistikleri. İstatistiksel Göstergeler 1923–2008.

Tablo 16’da da görüldüğü gibi, yıllar itibariyle eğitim oranlarının yükseliyor olmasına rağmen lise ve yüksekokul fakülte mezunlarının işsizlik oranlarında belirgin bir artış yaşanmaktadır. Eğitim düzeyinin yükselmesine karşılık, işsizlik bu grupta yer alanlar arasında azalmamakta, aksine eğitilmiş işsizlerin oranı artmaktadır. Benzer şekilde son yıllarda TÜİK’in yayınlamış olduğu verilerde de eğitilmiş işsizlerin oranının seri içinde yüksek düzeyini korumaya devam ettiğini de söyleyebiliriz.

Küreselleşme ile işgücü piyasalarının nitelikli çekirdek işgücü ve ihtiyaç duyulduğunda istihdam edilen çevresel işgücü olmak üzere ikili bir yapılanması ortaya çıkmıştır. Çekirdek işgücü yeni teknolojilerin ve üretim yapısının gerektirdiği özelliklere sahip olarak ve sürekli istihdam edilmek için işe alınmaktadır. Oysa çevre işgücü işletmelerin piyasa rekabet gücüne göre istihdam edildikleri için genellikle işsizlikle karşılaşmaktadır³⁰⁷. Dolayısıyla bu türlü bir küresel işgücü piyasası yapılanması gelişmekte olan ülke işgücü piyasalarının çevresel işgücü olarak görülmesi ve işsizlik sorununun gelişmekte olan ülkelerde eğitilmiş işsizler arasında yüksek olmasına neden olmaktadır.

Türk sanayinin küresel işbölümü içinde taşeron bir sanayi haline dönüşmesi nedeniyle yeterli istihdam yaratılamamakta ve yaratılan istihdamda çoğu zaman geçici bir nitelik taşımaktadır. Tarımsal istihdamdan kopan ve köyden kente göç eden işgücü için büyük çoğunluğunun eğitim düzeylerinin düşük ve niteliksiz olmaları kentlerde de işsiz kalmaları sonucunu ortaya çıkarmaktadır³⁰⁸.

Ülkemizde işgücü piyasasında çalışanların mesleki ve genel eğitim düzeyleri çok düşüktür. Yapılan araştırmalarda işsizliğin kentlerde yaşayan eğitim düzeyi düşük olan gençleri daha fazla etkilemekte olduğu görülmektedir. Kentlerdeki işsizlik oranları kırsal kesimden daha yüksektir. Türkiye’de 15 yaş üstü gençlerde

³⁰⁷ Yücel UYANIK; “Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi** S. 10/2, 2008, s. 215.

³⁰⁸ Hüseyin Mualla YÜCEOL; “Türkiye’de Bölgesel İşgücü Hareketleri, İşsizlik ve Ekonomik Kalkınma”, **İş Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, Cilt 9, S. 1, Ocak 2007, s. 110.

işgücüne katılım oranları düşük ve işsizlik oranları yüksektir³⁰⁹. Ülkemizde yaş gruplarına göre en fazla işsizlik gençlerde (15–24), en az ise yaşlılarda (55–64) görölmektedir.

İşsiz kesimin yaş dağılımına bakıldığında örneğın 2007 yılında işsizlerin yaklaşık yarısı 15–24 yaş arası gençlerden oluşmaktadır. Otuz beş yaş altı veri alındığında ise işsizlik oranı yaklaşık olarak yüzde 70 gibi bir düzeye yükselmektedir. Türkiye'nin genç nüfusa sahip olması, işsizlik oranının gençlerde yüksek olmasının temel gerekçelerinden biridir. Sonuç olarak işsizlikle ilgili eğitim ve yaşa ilişkin veriler birlikte değerlendirildiğinde, işsizlik oranlarının en çok eğitilmiş gençler arasında yaygın olduğu belirtilebilir. Örneğın, sadece 2000 yılında yüzde 20'ler düzeyinde olan eğitilmiş genç işsiz oranının 2001 krizi sonrasında hızlı bir biçimde yükselerek, yüzde 26 düzeyine çıktığı görölmektedir³¹⁰. Dolayısıyla ekonomik krizler eğitilmiş genç işsizlik oranlarının artmasına neden olmuştur.

İşsizliğin bir başka boyutu, işsiz kalma sürelerinin artmakta olmasıdır. Ülkemizde görölen işsizliğin temel bir özelliği de uzun süreli olmasıdır³¹¹. Uzun süreli işsizlik, 12 aydan uzun süre işsiz kalanları kapsamaktadır. Bu durumun ortaya çıkarmış olduğu en olumsuz sonuç, işgücünün önceki işlerine göre daha kötü koşullarda işleri kabul etmek zorunda kalmalarıdır³¹².

³⁰⁹ Nergis MÜTEVELLİOĞLU, Mehmet ZANBAK ve Mehmet MERT; "İşsizlik Üniversiteli Gençlik ve Gelecek: Bir Alan Araştırmasının Bulguları", C.Ü. **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2010, s.210.

³¹⁰ Özyay GÖZTEPE; s. 109.

³¹¹ EKİN; s. 213- 214.

³¹² UYANIK; s. 218.

Tablo 17. İş Arama Sürelerine Göre İşsizler (Bin kişi, 15+ yaş)

Yıllar	1 yıl ve daha az toplam	1yıl ve daha fazla 2 yıldan az	2 yıl ve daha fazla 3 yıldan az	3 yıl ve daha fazla
2000	1136	190	72	44
2001	1516	264	90	54
2002	1670	428	176	94
2003	1811	323	156	104
2004	1423	472	269	220
2005	1410	453	275	259
2006	1449	430	230	206
2007	1607	408	173	139
2008	1869	481	201	130
2009	2595	542	200	135
2010	2175	536	210	125

Kaynak: TÜİK; İş Arama Süresine Göre İşsizler.

Tablo 17’de görüldüğü gibi, 2005 yılında 1 yıldan daha fazla süreyle işsiz kalanların sayıları 987 bin kişiye ulaşmış ve sonra 866 bine inmiştir. Ancak 2000–2006 yılları arasında 1 yıldan fazla, 2 yıldan az süreyle işsiz kalanların sayısında 2,3, 2 yıldan fazla 3 yıldan az süreyle işsiz kalanların sayısında 3,2, 3 yıldan fazla süreyle işsiz kalanların sayısında ise 4,7 kat artışın gerçekleşmiş olduğu görülmektedir³¹³. Dolayısıyla iş arama sürelerine göre işsizlerin sayısının artıyor olması, Türkiye’de işsizliğin yapısal bir nitelik taşıdığıнын bir başka göstergesidir.

Türkiye’de yaşanan işsizlik tarım sektörü istihdamında yaşanan çözümler açısından değerlendirildiğinde, tarım sektöründe kendi hesabına çalışan veya ücretsiz aile çalışanı olarak istihdam edilen işgücü kente göç ettikten sonra genellikle

³¹³ UYANIK; s. 173.

istihdam olanağı bulamadığı belirtilebilir. Bu işgücü çoğu zaman işsiz kalmakta veya daha çok enformel istihdamda yer alabilmektedir³¹⁴.

Tarım sektörü istihdamında yaşanan çözüme, kentlere göçün hızlanması ve kentlerde aynı hızda iş olanakları yaratılamaması kentlerde yaşanan işsizliği daha da derinleşmektedir. Buna bağlı olarak kentlerde seyyar satıcılık, otopark bekçiliği gibi enformel işlerde çalışan bir kesim oluşmaktadır³¹⁵. Ülkemizde işlerin önemli bir bölümü kayıt dışı sektörde yaratılmaktadır.

Ülkemizde gelişmekte olan ülkelerdeki gibi üretim artışı ve verimlilik artışları sağlanmasına, yani ekonomik büyümeye rağmen, istihdam artışları gerçekleşmemekte ve işsizlik oranları giderek artmaktadır³¹⁶. Küreselleşme ile birlikte gelişmekte olan ülkelerin büyüme süreçleri daha çok dışa bağımlı hale gelmiş ve büyüme sürecindeki belirsizlikler artmıştır.

Son yıllarda gelişmekte olan ülkelerde ve ülkemizde enformel istihdam artışına bağlı bir ekonomik büyüme yaşanmaktadır. Örneğin 2001–2006 yılları arası dönemde ortalama yüzde 7 üzerinde bir büyüme gerçekleşmesine rağmen, aynı dönem işsizlik oranlarına bakıldığında herhangi bir azalma gözlenmediği, aksine artış eğilimi içerisine girdiği görülmektedir. 2006–2009 arası dönemde büyüme oranlarında düşüş gözlemlenmekte, işsizlik oranları artmaktadır. 2010 yılı için açıklanan son verilerde ise krizin etkilerinin görüldüğü bir önceki yıla oranla yüksek bir büyüme kaydedildiği, işsizlik oranlarında da 3,1 düzeyinde azalma olduğu belirtilmektedir.

Bu bağlamda, son yıllarda yaşanmakta olan hızlı büyüme, emek verimliliğindeki artışlara bağlanabilmektedir. Emek verimliliği çalışılan saat başına üretim veya çalışan kişi başına üretim artışı olarak ifade edilmektedir. Ülkemizde olduğu gibi, esnek bir işgücü piyasasında verimlilik artışları ve buna bağlı gerçekleşen büyüme emek üzerinden sağlanır hale gelmiştir. Son on yıl içinde

³¹⁴ ANSAL vd; s. 84.

³¹⁵ KORAY; s. 147.

³¹⁶ BSB; 2008 Raporu, s. 104.

ekonomik büyümeye bakıldığında daha çok emek verimliliğinin artışına dayandığı ve istihdama yansımadağı görülmektedir³¹⁷. İşgücü maliyetlerini düşürerek sağlanan büyüme artışları istihdamsız büyüme olgusunun yaygınlaşmasına yol açarak işsizlik oranlarının da artmasına neden olmaktadır³¹⁸.

Gerçekten, ülkemizde yüksek olan işsiz sayısına, TÜİK verilerinde işsizlik hesaplamaları dışında tutulan, iş bulmaktan umudunu kesip iş aramayanlar, son 1 yılda iş arayıp umudu olmadığı için 1 aydır iş aramayı bırakanlar, askerlik görevini yapmakta olduğu için işsiz sayılmayanlar ve eksik istihdamdakiler de eklendiğinde ülkemizde işsizliğin boyutları daha gerçekçi olarak ortaya çıkmaktadır³¹⁹. Örneğin, 1997–2006 dönemi için hesaplandığında, işsizlik oranı yüzde 16,6 gibi çok yüksek bir düzeye ulaşmaktadır³²⁰. Ayrıca, rakamların revize edilmesi sırasında zaman serilerinin çarpıtılması nedeniyle de açıklanan işsizlik oranlarının gerçeği yansıtmadığı ileri sürülmektedir. Bu nedenle, kurumun yayınlamış olduğu analizlere olan güvenin zedelendiği belirtilmektedir³²¹.

Türkiye’de işsizlik sorunu yeni, uzun süreli ve nitelikli işler yaratılması konusundaki güçlüklerden kaynaklanmaktadır³²². Tarımsal istihdamın sürekli bir azalma içinde olmasına rağmen ülkemizde yaşanan işsizliğin temel nedeni bu azalma değil, küreselleşme ile değişen üretim yapısı ve istihdam yaratılmasında karşılaşılan sorunlardır. Dolayısıyla tarımsal istihdamın azalması sağlıklı bir yapısal dönüşüm olarak değerlendirilemeyeceği gibi, aynı zamanda işsizliğin başlıca nedeni de değildir.

³¹⁷ BSB; 2008, s. 101.

³¹⁸ A.k.; s. 21.

³¹⁹ Gökhan ATILGAN; “İşsizlik: Devlet ve Sermaye İçin Hem Tehdit, Hem Fırsat,” **Petrol-İş Yıllığı** 2000–2003, s. 129.

³²⁰ BSB; 2007 Raporu, s. 30.

³²¹ A.k.; s. 26.

³²² ANSAL vd.; s. 90.

II. Enformelleşme

Enformel istihdamda yaşanan artış, temelde formel istihdamda yaşanan daralmanın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır³²³. İstihdamsız büyüme nedeniyle, yaratılan istihdamın iş arayanlara göre daha az olması, pek çok kişiyi enformel sektörde iş aramaya yöneltmektedir.

Küreselleşme süreci ile birlikte formel sektör giderek enformelleşmektedir³²⁴. Yeni liberal küreselleşme sürecinde işgücü piyasası kuralsızlaştırılmış ve ekonomik krizler sonucu işsiz kalanların büyük çoğunluğu geçimlerini sağlayabilmek için enformel sektöre yönelmiştir.

Enformel sektör ucuz mal ve hizmet üreticisi olarak üretimde formel sektör ile ilişki içindedir. Küresel üretim sürecinin enformel ağlardan beslendiği görülmektedir. Formel sektör, enformel sektör ile bağlantısı sayesinde maliyetleri azaltabilmektedir. Dolayısıyla yapısal olarak da iki sektörün birbiri ile bağlantısı vardır. Formel ve enformel sektör arasındaki yapısal ilişkinin güçlenmesi, enformel sektörün genişlemesine yol açmaktadır.

Enformel istihdam, formel istihdamın tamamlayıcısı olarak görülmekte ve enformel çalışanlar küresel üretim sürecinde ucuz işgücü olarak yer almaktadırlar³²⁵. Enformel ekonomi formel ekonominin rakibi değil, aksine tamamlayıcısı olarak faaliyet göstermekte ve formel üretime taşeronluk yapmaktadır. Dolayısıyla formel ekonomideki işletmelerin rekabet üstünlüğü enformel ekonomiyle olan bağları üzerinden gerçekleşmekte ve işgücü maliyetleri enformel çalışanlara yüklenmektedir³²⁶.

³²³ Tijen ERDUT; “İşgücü Piyasasında Enformelleşme ve Kadın İşgücü,” **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, 2005/3, s. 46.

³²⁴ UYANIK; s. 219.

³²⁵ Zeki ERDUT; “**Enformel İstihdamın** Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkileri,” **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, 2007/1, s. 77.

³²⁶ A.k.; s. 78.

Ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre formel istihdamın boyutu da farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde formel istihdamın payı yaklaşık yüzde seksenler gibi bir düzeyde olmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelerde genellikle yüzde 50'ler düzeyindedir. Bazı gelişmekte olan ülkelerde ise yüzde 18'ler düzeyine kadar inebilmektedir. Bu anlamda, gelişmekte olan ülkelerde enformel istihdam yüksek düzeydedir ve bunun yaklaşık yüzde 60 kadarını kadınlar oluşturmaktadır³²⁷.

Gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasalarının formel ve enformel olarak yapılanması işgücü piyasasının temel bir özelliğidir³²⁸. İşgücü piyasasının kuralsızlaştırılması, ulus devletin işgücü piyasasını düzenleme işlevini sınırlamaktadır³²⁹. Üretim ve çalışma ilişkilerinin kayıtsız ve düzenlenmemiş olması işgücü maliyetlerinin aşağıya çekilmesine olanak tanımakta ve taşeron işletmelerin uluslararası rekabete girebilmeleri bu yolla gerçekleşmektedir. Enformelleşme işgücü piyasasında heterojenleşmeyi artırmış, ücret, çalışma koşulları ve sosyal korumaya erişim bakımından birbirinden farklı çalışma biçimlerini ortaya çıkarmıştır³³⁰.

Günümüzde rekabet edilebilirlik için işgücü maliyetlerinin azaltılmasında enformel sektör önemli bir rol oynamaktadır. Ekonomide yaşanan kriz ve dalgalanmalara öncelikli olarak enformel sektördeki ücretler ve diğer çalışma koşullarında yapılan değişikliklerle hızlı bir biçimde uyum gösterilmektedir³³¹. Dolayısıyla enformel sektörde yer alanlar düşük ücretle, iş ve sosyal güvenlik haklarından yoksun olarak çalışmaktadırlar³³².

Bir ülkenin gelişmişliği ile o ülkedeki enformel sektörün büyüklüğü arasında bağlantı bulunmaktadır. Bu anlamda, yeterli istihdam olanağı yaratamayan bir ekonomik yapı enformelleşme sürecine katkıda bulunmaktadır³³³. Ayrıca gelişmekte

³²⁷ UYANIK; s. 220- 221.

³²⁸ T. ERDUT; **Kadın İşgücü**, s. 18.

³²⁹ Z. ERDUT; s. 74.

³³⁰ T. ERDUT; **Kadın İşgücü** s. 18.

³³¹ ANSAL; s. 78.

³³² T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü; **Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi**. Ağustos 1999, s. 13.

³³³ UYANIK; s. 219.

olan ülkelerin ulusal geliri içinde tarım sektörünün payının yüksek olması enformel sektörün büyümesine olanak sağlamaktadır³³⁴.

Ülkemizde enformel sektörün gelişimine baktığımızda 1980 sonrasında Türkiye’de sermayenin gereksinimleri doğrultusunda yeni liberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başlaması; dış ticaretin serbestleşmesi, kısa süreli sermaye girişlerinin teşvik edilmesi ile birlikte istihdamın yapısının değiştiği ve enformel bir nitelik kazandığı görülmektedir. Hızlı nüfus artışı ve kentleşmeye rağmen formel istihdamın sınırlı olarak artması, çalışanların büyük bir bölümünün düşük ücretli ve geçici işlerde çalışmasına yol açmaktadır³³⁵.

Türkiye’de enformel sektör tarım ve hizmet sektöründeki yüksek istihdam ve küçük ölçekli işletmelerin yaygın olmasıyla belirginleşmektedir. Bunların yanı sıra ekonomik istikrarsızlıklar, ekonomik krizlerin sık yaşanması, eğitim düzeyinin düşüklüğü, niteliksiz işgücünün fazlalığı, evde çalışmanın yaygınlaşması enformelleşmenin diğer kaynaklarını yansıtmaktadır³³⁶.

Enformel sektördeki düşük ücretler formel sektördeki ücretlerin düşmesi yönünde de etki etmektedir. İşgücünün daha düşük ücretler ve daha esnek çalışma koşulları ile enformel sektörde çalışmayı kabul etmesi formel sektördeki işçilerin pazarlık gücünü azaltmaktadır. Dolayısıyla enformel sektördeki ücretler hem formel sektör içindeki ücretleri etkilemekte, hem de formel sektördeki gelişmelerden etkilenmektedir³³⁷.

Türkiye için işgücü piyasasının temel değişim süreçlerinde genellikle tarım sektöründeki fazla işgücünün tarım dışı sektörlere yönelmekte olduğu ve kentlerde yetersiz sanayi istihdamının özellikle hizmet sektöründe enformel istihdam

³³⁴ Gülay TOKSÖZ, Şerife Türcan ÖZŞUCA; Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri”,

<http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/86/339.htm?show> (Erişim: 08.06.2011)

³³⁵ EKİN; s. 226.

³³⁶ UYANIK; s. 219.

³³⁷ Hacer ANSAL, Suat Küçükçiftçi, vd.; s. 79.

biçimlerini genişlemesi sonucunu ortaya çıkardığı görülmektedir³³⁸. Niteliksiz işçiler genellikle formel sektörde yaratılan işlerin dışında kalmaları nedeniyle ancak enformel sektörde çalışabilmektedir³³⁹.

Gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de tarımsal işgücü enformel sektör için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Yapısal uyum programları ile tarımsal desteklerin büyük oranda azalması veya kaldırılması nedeniyle tarım işgücü kentlere göç etmek zorunda kalmaktadır. Yaratılan istihdamın iş arayanların sayısına göre az olması nedeniyle formel sektörde iş bulamayan pek çok kişi enformel sektörde çalışmak durumunda kalmaktadır³⁴⁰. Dolayısıyla kentlerde enformel istihdamın sürmesi engellenememektedir³⁴¹.

Ülkemizde yapısal uyum politikaları ile tarımsal istihdamın da sermayenin taleplerine uygun olarak düzenlendiği görülmektedir. Tarımda istihdam olanağını kaybeden işgücü hızla kentlere göç etmektedir. Dolayısıyla tarımın tasfiyesi süreci işgücü rekabetini artırmakta ve küresel sermayenin ucuz işgücü gereksinimini karşılayan enformel istihdamın sürekliliği korunmaktadır³⁴².

Türkiye’de giderek artmakta olan esnek ve düzenlenmemiş geniş bir enformel sektör vardır³⁴³. Enformel yapılanma küreselleşmenin getirdiği ve günümüzde birçok gelişmekte olan ülke için ortak bir sorundur. Ekonomide enformelliğin yüksek olması kaynakların verimsiz alanlara kaymasına yol açmaktadır. Ayrıca bu alanda vergilendirmenin olmaması da benzer mal ve hizmet üretenler arasındaki rekabet eşitliğini bozmaktadır³⁴⁴.

TÜİK’e göre, Türkiye’de toplam istihdamın yaklaşık olarak yarısı kayıt dışıdır ve enformelleşme başlangıçta kırsal kesime ait bir olgu olarak algılanmıştır.

³³⁸ EKİN; s. 225.

³³⁹ SOYAK; s. 289.

³⁴⁰ Z. ERDUT; **Enformel İstihdamın**, s. 64.

³⁴¹ A. k.; s. 65.

³⁴² A.k.; s. 80.

³⁴³ ANSAL vd; s. 76

³⁴⁴ TÜSİAD; **Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik**. TÜSİAD Yayın No:12-354, İstanbul, Aralık 2002, s. 97.

2006 Eylül ayı verilerine göre kentlerde kayıt-dışı çalışma oranı yüzde 34,5 iken, kırsal kesimde bu oran yüzde 88,4'tür. Tarımdaki enformel istihdam ücretsiz aile çalışanları ve kendi hesabına çalışanlardan oluşmaktadır³⁴⁵.

Kentlerde de enformel istihdamın nedeni olarak kırsal kesimden kentlere göç gösterilmektedir. Kentlerde formel sanayi sektöründe yeterli iş yaratılamaması nedeniyle, göç edenlerin çoğu kentlerde enformel, marjinal ve geçimlik düzeyde işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu işler ise çok çeşitli ve geniş bir yelpazede içindedir.

Kentlerde istihdamın yapısı enformelleşme nedeniyle, kırsal kesimde bağımsız ve ücretsiz aile çalışanı olanların istihdamına benzer nitelik göstermeye başlamıştır³⁴⁶. Enformel sektörde çalışan işgücü genellikle niteliksizdir. Enformel sektörde çalışanların büyük çoğunluğunu, ucuz işgücü olmaları nedeniyle kadınlar ve çocuklar oluşturmaktadır³⁴⁷.

Kadın işgücü evde, geçici ve kısmi süreli işlerde çalışma için büyük bir potansiyel olarak görülmektedir. Kadınların enformel sektörde çalışması ile toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık arasında bir ilişki vardır. Kadın işgücünün toplumdaki konumuna bağlı olarak enformel istihdam içerisindeki oranı artmaktadır³⁴⁸.

Kadın işgücü formel işlerin sınırlı olması nedeni ile enformel sektöre yönelmek zorunda kalmaktadır³⁴⁹. Kadınların daha çok verimlilik ve ücret düzeyi düşük niteliksiz işlerde ve atipik iş sözleşmeleri ile güvencesiz çalıştıkları görülmektedir. Kadınların istihdamı artıkça cinsiyete dayalı ayrımcılık da artırmakta

³⁴⁵ Nurcan ÖZKAPLAN; “Türkiye İşgücü Piyasasının Dönüşümü”,
<http://www.keig.org/raporlar/Isgucu%20Piyasasinin%20Donusumu.doc> (07.06.2011)

³⁴⁶ EKİN; s. 226.

³⁴⁷ Zeki ERDUT; “Piyasa Ekonomisi, s. 66–67.

³⁴⁸ T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü; s. 10.

³⁴⁹ A.k.; s. 21.

ve bu süreç kadın istihdamının bir enformelleşme yöntemi haline gelmesine yol açmaktadır³⁵⁰.

III. GÜVENCESİZLİK

Günümüzde güvencesizlik işgücü piyasasında yaygın bir özellik haline gelmiştir. Güvence, özgürlük ve özerklik için temel bir koşul ve insani bir gereksinimdir. Güvencesizlikte ise eşitsizlik ve bağımlılık arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Güvencesizlikler eşitsizliklerin artmasına, bu da bağımlılıkların artmasına neden olmaktadır³⁵¹. Güvencesizlik çalışma koşullarını, dolayısıyla yaşam koşullarını etkilemektedir. Gelir riskinin ve belirsizliklerin artması güvencesizliği artırmaktadır³⁵².

İşgücü piyasasının esnekleştirilmesi ve iş yasalarının kuralsızlaştırılması güvencelerin yitirilmesine neden olmaktadır. Bu anlamda esneklik ve kuralsızlaşma arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. İşgücü piyasasında çalışanların korunmasına yönelik olarak yapılan düzenlemelerin ekonomik büyüme ve istihdamı engellediği düşünülmektedir³⁵³. Dolayısıyla ekonomik büyümenin ve istihdamın artırılması devlet müdahalelerinin en az düzeye indirilmesine bağlanmaktadır. Devletin işgücü piyasasındaki düzenleyici işlevini yitirmesi işgücü piyasasının esnekliğini artırırken, güvencesizlikleri de artıran bir etki yaratmaktadır.

Yeterli istihdam olanağı yaratılamaması ve tam istihdamın sağlanamaması işgücü piyasası güvencesizliği yaratmaktadır. İşsizlik oranlarının giderek artması ve istihdam yaratmayan büyüme sorunu nedeni ile işgücü piyasasında güvencesizlikler de artmaktadır. İşe alma ve işten çıkarma ile ilgili yasaların sermayenin rekabet edilebilirliğini artırmaya yönelik olarak düzenlenmesi, iş güvencesizliğinin formal sektörde de artmasına neden olmaktadır. Enformel sektörde ise iş güvencesi zaten

³⁵⁰ T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü; s. 26.

³⁵¹ TEMİZ, s.59

³⁵² Recep KAPAR; Sosyal Korumanın İşgücü Piyasasına Etkisi. DİSK Birleşik Metal İş Yayını, İstanbul 2005. s. 36.

³⁵³ Tijen ERDUT; “Çalışma Yaşamında Esneklik ve Kuralsızlaştırma”, TÜHİS, C. 18, Ankara, Kasım 2003, Sa. 4, s. 9.

bulunmamaktadır. Enformel istihdamın hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde giderek yaygınlaşması güvencesizliğin artması sonucunu da beraberinde getirmektedir³⁵⁴.

İşgücü piyasasının esnekleşmesi ile birlikte niteliksiz işgücü mesleki güvenceden yoksun bir biçimde ve eğreti istihdamda çalışmak zorunda kalmaktadırlar³⁵⁵. Formel ekonomide istihdam olanakları daraldıkça, enformel istihdam yaygınlaşmakta, çalışma koşulları kötüleşmekte ve sosyal koruma zayıflamaktadır.

Enformel çalışanlar genellikle iş süreleri bakımından fazla çalıştırılmaktadır. Ayrıca, mesleki güvenceden ve sosyal güvenlik haklarından yoksundurlar. Taşeronlaşmanın artması enformel çalışmayı artırmakta ve buna bağlı olarak sigortasız veya geçici olarak çalışanların oranı yükselmektedir³⁵⁶.

Güvencesizliğin diğer bir görünümü ise iş güvencesizliğidir. Çalışanların haklı bir gerekçe olmadan işten çıkarılabilir olması belirsizlik yaratmaktadır. Böyle bir kaygı ve belirsizliğin varlığı gelecek kaygısı ve belirsizliğini artırmaktadır³⁵⁷.

Ülkemizde doğrudan yabancı yatırımların artması ile birlikte çalışanların ücret ve diğer çalışma koşulları üzerinde çokuluslu sermayenin talepleri doğrultusunda bir baskı oluşmaktadır. İşgücü piyasasının küresel bir piyasa haline dönüşmesi ve rekabet edilebilirliğin emek üzerinden gerçekleşmesi ücret düzeylerinin düşmesine, eğreti istihdam biçimlerinin artmasına ve ulusal sosyal koruma sisteminin etkisiz kalmasına neden olmaktadır³⁵⁸. Çalışanların ücretlerinin düzenli ve yeterli olmaması da gelir güvencesizliğine yol açmaktadır³⁵⁹.

³⁵⁴ T. ERDUT; **Kadın İşgücü**, s. 21.

³⁵⁵ A.k.; s. 23.

³⁵⁶ Fatih AYDEMİR; “ 21. Yüzyılda Sendikal Örgütlenme Sorunu ve Yeni Sendikal Stratejiler”, s. 8.
http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=293 (20.04.2011)

³⁵⁷ KAPAR; **Sosyal**, s. 37.

³⁵⁸ A.k.; s. 32.

³⁵⁹ AYDEMİR; s. 9–10.

İşgücü piyasasında ücret esnekliği ve ücret farklılıkları nedeniyle gelir güvencesizliği söz konusudur. İşgücü piyasasının esnekleştirilmesi, çalışanların daha düşük ücret ve daha kötü çalışma koşullarını kabul etmek zorunda kalmalarına neden olmaktadır. Çalışma ile elde edilen gelirin yetersiz oluşu veya çoğu zaman kesintiye uğraması insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri bakımından güçlükler yaratmaktadır³⁶⁰.

Ülkemizde işgücü piyasasında yaşanan güvencesizliklerin özellikle 1990'lı yıllardan itibaren oldukça artmış olduğu görülmektedir. İşten çıkarmadan kaynaklanan iş güvencesizliğinin yanı sıra, enformasyon teknolojilerinde yaşanan hızlı değişim ile birlikte işgücü piyasasında yeni nitelik ve becerilerin kazanılması yönünde yaşanan hızlı değişim yeni istikrarsızlıklar ve güvencesizlikler ortaya çıkarmaktadır³⁶¹.

Türkiye'de güvencesizliğin artmasının enformelleşme ile karşılıklı etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Ülkemiz işgücü piyasasında esnekliğin artması, artan işsizlik ve çalışma koşullarının kötüleşmesi enformelleşmeyi desteklemektedir. Dolayısıyla çoğunluk herhangi bir güvenceden yoksun olarak bulabildiği herhangi bir işte çalışmak zorunda kalmaktadır³⁶².

Artan işgücü piyasası güvencesizliklerinin bir diğeri de temsil güvencesizliğidir. Çalışanların güvencesizliklerden korunabilmesi bir araya gelip güç elde etmeleri ile olasıdır. Sendikalaşma ile güvencesizliğin azaltılabilmesi için toplu sözleşme, grev ve çalışanların örgütlenme gibi haklarının yasal olarak güvence altına alınması gerekir. Oysa çoğu gelişmekte olan ülkede ve ülkemizde de yasal olarak sendikal haklar güvence altına alınmış olmasına rağmen, uygulamada çeşitli engellerle karşılaşılmaktadır³⁶³. İşgücü piyasalarının küreselleşmesi çalışanların pazarlık gücünün azalmasına yol açmaktadır. Çünkü işgücü talebi uygun olan herhangi bir işgücü piyasasından karşılanabilir hale gelmiştir. Dolayısıyla işgücü

³⁶⁰ KAPAR; Sosyal, s. 37.

³⁶¹ A.k.; s. 27.

³⁶² Recep KAPAR; "Esneklik/ Eğretilişme: Enformelleşme," s. 81.

<http://www.sosyalkoruma.net/pdf/Enformelistihdam2.pdf> (16.07.2011)

³⁶³ KAPAR; Sosyal, s. 38.

arzının korunması için, çalışanlar ücret pazarlıklarında taleplerini geri çekmek veya maliyetleri yüklenmek durumunda kalmaktadır³⁶⁴.

Günümüzde iş ilişkilerinin bireysel olarak düzenleniyor olması çalışanların toplu olarak çıkarlarının savunulmasını güçleştirmektedir³⁶⁵. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ve ülkemizde sosyal devlet anlayışında yaşanan gerileme ile birlikte, sendikalar önemli oranda üye ve güç kaybına uğramıştır³⁶⁶. Küresel olarak yaşanan değişim ile birlikte sosyal alanda önceden devletin üstlendiği sorumluluklar bireylere aktarılmıştır. Sosyal güvenlik programlarının yürütülmesi konusunda finansal güçlükler ileri sürülerek, sosyal harcamaların kısıtlanması yoluna gidilmiştir. Küreselleşme sürecinin getirmiş olduğu riskler artmasına karşılık, çok sayıda kişinin sosyal güvenlik kapsamı dışında tutulduğu görülmektedir³⁶⁷.

Türkiye’de sendikalar artan işgücü piyasası esnekliği karşısında örgütlenme, toplu iş sözleşmesi, örgüt yapısı oluşturma veya kamuoyu oluşturma konusunda yürütebilecekleri faaliyetlerini yerine getiremez olmuştur. Dolayısıyla üye sayılarındaki düşüşlere de paralel olarak pazarlık güçlerini de büyük oranda yitirmişlerdir³⁶⁸. Sendikaların güç kaybı ve sendikal dayanışmanın azalması işçilerinin çıkarlarının korunmasında büyük bir engel oluşturmakta ve güvencesizliği artırmaktadır.

Ülkemizde kentlerde istihdamın ikili yapısı, tarımdan ayrılan işgücünün geçici işlerde, enformel sektörde ücret ve soysal güvenceden yoksun çalışmalarına yol açmaktadır. Özellikle marjinal kesimde çalışanlar asgari ücretin bile altında bir gelir elde etmekte ve yoksulluk sınırının altında bir yaşam sürmektedir³⁶⁹.

Bunun yanı sıra kentlerde sosyal ilişkilerin zayıf olması, toplumsal yabancılaşma, sosyal dışlanma ve yalnızlık gibi çeşitli sosyal sorunlar da

³⁶⁴ Zeki ERDUT; Küreselleşme Bağlamında, s. 33.

³⁶⁵ A.k.; s. 17.

³⁶⁶ A.k.; s. 33.

³⁶⁷ Abdulhalim ÇELİK; **Küreselleşme Sürecinde Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Dönüşümü ve Türkiye**. Kamu-iş Yayını, Ankara 2002, s. 2.

³⁶⁸ A.k. ; s. 4.

³⁶⁹ Kuvvet LORDOĞLU, Mete TÖRÜNER; s. 186- 187.

güvencesizlik yaratan diğer unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır³⁷⁰. Dolayısıyla köyden kente göç eden kişilerin kentlerde yaşamakta olduğu sosyal sorunlar; sosyal çevrenin küçülmesi, gönüllü girişimlerin zayıflaması ve sosyal dışlanma gibi nedenlerle artış göstermiştir.

IV. YOKSULLUK

Yoksulluk genel olarak belirli bir gelir düzeyinin altında kalanlar için kullanılan bir kavramdır. Ancak temelde yoksulluk kavramı farklı ölçütlere göre tanımlanmaktadır. DB'nin yoksulluk tanımlamalarında gelir düzeyi esas alınmakta ve belirli bir gelir düzeyinin altında bulunan kişiler yoksul olarak nitelendirilmektedir. Mutlak yoksulluk ise kişilerin asgari yaşam düzeyini sürdürebilmek için gerekli olan gıda, barınma, giyim gibi en basit gereksinmelerinin bile karşılanamaması anlamına gelmektedir.

Mutlak yoksulluk düzeyi günlük 1 doların altında gelir elde edilmesidir³⁷¹. 2009 yılında yayınlanmış olan DB raporunda yoksulluk sınırı 1,25 dolar olarak hesaplanmaya başlanmıştır. Buna göre, gelişmekte olan ülkelerde yaklaşık 1 milyar 400 milyon kişinin mutlak yoksulluk sınırında yaşadığı tahmin edilmektedir³⁷². Göreli yoksullukta ise bireylerin veya hane halklarının gelirleri birbirleriyle kıyaslanmakta ve ortaya çıkan gelir farklılıkları dikkate alınmaktadır. Yoksulluk sorunu gelişmekte olan ülkelerde yaygın olmakla birlikte, artık gelişmiş ülkeler için de önem kazanmaktadır.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) yoksulluğu, daha geniş bir bakış açısı ile insani gelişme açısından ele almaktadır. İnsani yoksulluk yaklaşımında kendini geliştirme, özgürlük, ortalama bir yaşam standardından mahrum olma gibi ölçütler kullanılmaktadır. Bu amaçla UNDP yaşam beklentisi, okuma yazma oranı, çocuk ölüm oranları gibi ayrıntılı istatistiksel verilerden yararlanılmaktadır. 2002

³⁷⁰ ÇELİK; s. 2.

³⁷¹ Mustafa ÖZTÜRK, Başak Işıl ÇETİN; "Dünya ve Türkiye'de Yoksulluk ve Kadınlar," **Journal of Yaşar University**, S. 3, s. 2666.

³⁷² WDR 2009; s. 13.

yılında Dünya Kalkınma Zirvesinde dünyada 1.2 milyar insanın günde 1 doların altında gelir elde ettiği ve dünya nüfusunun yaklaşık yarısının günlük 2 doların altında gelir elde etmekte olduğu belirtilmiştir. Dünya nüfusunun yarısından fazlasının içme suyu, sağlık, eğitim gibi temel gereksinimlerini yetersiz düzeyde karşıladığı veya mahrum olduğunu göstermektedir³⁷³.

Yoksulluğun yetersiz üretim veya üretilenin bireyler, bölgeler veya sektörler arasında adaletsiz paylaşımı gibi birçok nedeni bulunmaktadır. Yoksulluğun nedenlerini kısaca şu şekilde belirtmek mümkündür.

- Olumsuz ekonomik koşullar,
- Geleneksel yapıların çözülmesi ve sosyal güvencesizlik,
- Çokuluslu sermayenin etkisi ve ekonomik krizler,
- Gelir dağılımının bozulması ve gelir dağılımında eşitsizlikler,
- Demografik yapıdaki değişiklikler ve artan göçlerin etkileri,
- Enformel sektörün gelişimi ve sendikasılaştırma politikaları,
- Adaletsiz vergi sistemi,
- Yüksek faiz ve rant ekonomisi,
- Doğal afetler,
- Çalışamayacak durumda olan özürsüz sayısının fazla olması,
- Bireyler arasında yetenek farklılıkları,
- Piyasada tekelleşmenin olması,
- Devlet teşvikleri, enflasyon ve işsizlik şeklinde belirtilebilir³⁷⁴.

Ülkeden ülkeye yoksulluğun etkileri farklılaşmasına rağmen dünya çalışanlarının yoksullaşmasına yol açan genel nedenlerden söz edilebilir³⁷⁵. Bu nedenler, üretim yapısında ve dünya ticaretinde ortaya çıkan gelişmeler uluslararası sermaye hareketleri ve çokuluslu işletmelerin egemenliği, dünya ekonomisinde yaşanan finansal krizler ve krizlerin ulusal ekonomiler üzerindeki olumsuz etkileri

³⁷³ ÖZTÜRK, ÇETİN; s. 2666- 2267.

³⁷⁴ A.k.; s. 2669.

³⁷⁵ Naci GÜNDOĞAN; **Yoksulluğun Değişen Yüzü Çalışan Yoksullar**. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2007, s. 19.

olarak belirtilebilir. İşgücü piyasalarının birbirine bağımlı hale gelmesi ücret ve diğer çalışma koşullarının gerilemesine neden olmuş ve yoksulluğu artırmıştır³⁷⁶.

1980’li yıllar ile birlikte DB öncülüğünde uygulanan yapısal uyum politikaları ile Keynezyen ekonomi politikalarının yerini, yeni liberal politikalar almıştır. Bu politikalar yoksul olanın yoksulluğundan kendisinin sorumlu olduğunu ve desteklenmelerinin toplumsal dengeleri bozacağı iddiasını içermektedir. Bu anlamda 80’li yılların sonuna doğru sosyal politika alanında yaşanan değişim ile birlikte yapısal uyum politikalarını uygulayan ülkelerde yoksulluğun hızlı bir biçimde artmaya başladığı görülmektedir³⁷⁷.

Bunun yanı sıra küresel düzen içinde işgücü piyasasında ortaya çıkan eşitsizlikler yoksulluğu artırmıştır³⁷⁸. Yeni liberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başlaması esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, özelleştirmeler, taşeronlaştırma, sendikal örgütlenmenin zayıflaması, sosyal güvenlik haklarından yararlananların azalması küreselleşmenin çalışanların aleyhine olan etkileridir³⁷⁹. Çalışanlar açısından ortaya çıkan bu olumsuzluklar aynı zamanda hem doğrudan, hem de dolaylı olarak yoksulluğa yol açan nedenlerdir. Dolayısıyla günümüz işgücü piyasalarında yaratılan sınırlı sayıdaki istihdamın niteliği değiştiği gibi, çalışma koşulları da kötüleşmektedir. Tüm bunlar zaten yaygın olan küresel yoksulluğun artması sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Kişilerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan gelir olanağından yoksun kalmaları işsizliğin en önemli sonuçlarından biridir. İşsizliğin uzun sürmesi yoksulluk riskinin uzun süreli ve giderek sürekli bir hale dönüşmesine neden olmaktadır³⁸⁰. Uzun süreli yoksulluk yaşayanlar belli bir süre sonra barınma, yeme, içme gibi temel gereksinimlerini bile karşılamada güçlük çekebilmektedir.

³⁷⁶ GÜNDOĞAN; s. 21.

³⁷⁷ Neşe ÖZGEN; “Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletlerin Kalkınma Politikaları ve Bölgesel Kalkınmada Yeni Kavramlar,” **Tarım Ekonomisi Dergisi**, S. 11, 2005, s. 53.

³⁷⁸ Şaduman OKUMUŞ; **Dünyada ve Türkiye’de Mikro Finansman ve Yoksulluğun Azaltılması**. İstanbul Ticaret Odası Yayını, Yayın No: 2010-31, İstanbul 2010, s. 71.

³⁷⁹ GÜNDOĞAN; s. 20.

³⁸⁰ Faruk SAPANCALI; **Sosyal Dışlanma**. Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2005, s. 132.

İşsizlik ile doğrudan bağlantılı olması nedeniyle gelir yoksulluğu bütün ülkelerde ortak bir sorun haline almıştır. Bazı gelişmekte olan ülkelerde işsizliğin yapısal bir nitelik kazanmış olması yoksulluğun da kronikleşmesine neden olmaktadır. Ayrıca işgücü piyasasının dışında uzun süre işsiz kalanlar sosyal dışlanma açısından da önemli bir gurubu oluşturmaktadır³⁸¹.

Gelişmekte olan ülkelerde tarımdan sanayiye geçme süreci içinde işsizlik oranları artmaktadır. Özellikle niteliksiz işgücüne olan talebin küreselleşme süreci ile azalması ile birlikte işsizlik kısa süreli olma özelliğini yitirmiş ve yapısal bir nitelik kazanmıştır³⁸². Ülkemizde de son yıllarda hızlı bir biçimde yaşanan tarımsal istihdamdaki azalma ve tarım işgücünün niteliksiz olması işsizliği ve buna bağlı olarak yoksullaşmayı da beraberinde getirmektedir.

Bunun yanı sıra yoksulluk ve yoksunluk tarım kesiminde de yoğun olarak yaşanmaktadır. Tarım sektöründe işlerin daha çok mevsimlik veya geçici nitelikte oluşu ve çoğunlukla herhangi bir sosyal güvencenin olmaması yoksulluğun etkilerini artırmaktadır³⁸³.

Son yıllarda tarım sektörü yeniden yapılanma süreci içine girmiştir. Ancak tarımsal reformlar tarım sektöründe birçok çalışanın işsiz kalarak yoksullaşmasına ve buna bağlı olarak göç etmesine neden olmaktadır. Göç etmek zorunda kalan tarım işgücü kentlerde gecekondularda yaşamak zorunda kalmakta ve sosyal olarak dışlanmaktadır³⁸⁴.

İşgücü piyasasının kuralsızlaşması enformelleşmeyi artırmakta, enformelleşme de toplumda var olan yoksulluk düzeyini yükseltmektedir. Günümüzde artık sadece işsizler değil, aynı zamanda çalışanların da yoksullaştığı görülmektedir. Enformel istihdamın yaygınlaşması ile birlikte çalışanlar iş başında yoksullaşmaktadır³⁸⁵. Enformel istihdamda yer alan çalışanlar işgücü piyasasına

³⁸¹ A.k.; s. 138.

³⁸² A.k.; s. 143.

³⁸³ ÖZTÜRK, ÇETİN; s. 2662–2663.

³⁸⁴ SAPANCALI; s. 148.

³⁸⁵ SAPANCALI; s. 149.

katılmalarına karşın, çoğu zaman iş ve gelir güvencelerinin olmaması nedeniyle yoksulluk ve yoksunluklarla karşılaşmaktadır.

Kentlerde işsiz olmak başlı başına yoksulluk nedenidir. Bununla birlikte, çalışan yoksulların oranı da giderek artmaktadır. İşgücünün çoğunun elde ettiği gelir düzeyi kendileri ve ailelerini geçindirmeye yetmeyecek düzeydedir. İş sahibi olmak çoğu zaman yoksulluktan kurtulmak anlamına gelmemektedir³⁸⁶.

Güvence içermeyen atipik istihdam biçimlerinin yaygınlaşması ve ücret düzeylerinin düşük olması çalışılmasına rağmen yoksulluğa neden olmaktadır. Çalışan yoksulların birçoğu toplumsal sistemin dışında yer alabilmektedir. Bunun yanı sıra düşük ücretli, güvencesiz işler hem maddi yoksulluğa yol açabilmekte, hem de düşük gelir elde edilmesi nedeniyle toplumsal ilişkilerden de dışlanıp yoksunluklarla karşılaşabilmektedir.

Türkiye’de yoksulluk başlıca ekonomik ve sosyal sorunlardan birisi olup ülke nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 40’ı yoksuldur. Ülkemizde çalışan yoksullar toplam yoksulların yaklaşık olarak yarısını oluşturmaktadır. Bunun nedeni ise ülkemizde özellikle tarım sektöründe ücretsiz aile çalışmasının yaygın olmasıdır³⁸⁷.

Tarımda çalışan nüfusun azalması, kırdan kente doğru göçün hızlanmasına yol açmakta, kentlerde var olan işsizlik sorununu daha da artırmaktadır. Dolayısıyla tarımda yaşanan değişimler tüm toplumun ekonomik ve toplumsal yapısında sorunlara yol açmaktadır³⁸⁸.

İşgücü piyasalarının karşılıklı olarak bağımlı hale gelmesi ve artan rekabet işgücü piyasası eşitsizliklerini ortaya çıkarmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasaları içinde nitelikli işgücü talebi artmıştır³⁸⁹. Nitelikli işgücüne artan taleple birlikte orta ve yüksek düzeydeki ücretlerle çalışanların gelirleri yükselirken, zaten

³⁸⁶ KAPAR; s. 195-196.

³⁸⁷ GÜNDÜZ; s. 40.

³⁸⁸ BSB; 2006, s. 68.

³⁸⁹ Zeki ERDUT; Küreselleşme Bağlamında, s. 20-21.

düşük ücretlerle çalışanların gelirleri daha da azalmıştır³⁹⁰. Dolayısıyla küresel ekonomiye eklenme hem gelir eşitsizliklerini yaratıcı, hem de artırıcı etki yapmaktadır.

İşgücü piyasasında yaşanan eşitsizliklerin küresel düzeyde olduğu görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomik büyümeden adil bir pay alamıyor olması çoğu ülkede eşitsizliklerin artması yönünde bir eğilim ortaya çıkarmıştır³⁹¹. Dolayısıyla bu durumun aynı zamanda ülkelerin kendi içindeki gelir dağılımı eşitsizliklerini de artırdığı söylenebilir.

Uluslararası gelir dağılımı eşitsizlikleri 1970–1989 döneminde oldukça artmıştır. Dünyada yaratılan GSMH’ den en yüksek payı alan yüzde 20’nin içerisinde bulunan ülkelerin payları yüzde 73,9’dan, yüzde 82,7’ye yükselmiştir. En yoksul yüzde 20’lik grupta yer alan ülkelerin GSMH içindeki payı ise yüzde 2,3’ten, yüzde 1,4 düzeyine inmiştir³⁹². Dolayısıyla gelirinin zengin ülkeler lehine yeniden dağıtılması var olan yoksulluğun daha da artmasına neden olmuştur.

Eşitsizlik yaratan bir faktörde hızlı teknolojik gelişmelerdir. Teknolojik gelişmeler niteliksiz işçiler aleyhine bir durum ortaya çıkarmakta üretimde gereksinim duyulan işgücü sayısını azaltmakta ve işsizliğe yol açmaktadır. Bunların yanı sıra göçler, reel ücretlerde yaşanan düşme ve sendikasızlaşma gibi faktörler de eşitsizliklerin artması yönünde etki yapmaktadır³⁹³.

İşgücü piyasalarının esnek yapılanması ile ikili bir işgücü piyasası yapısı oluşmuştur. Bu ikili yapı teknoloji ve üretimin gerektirdiği niteliklere uygun ve sürekli istihdam edilmek için çalıştırılmakta olan çekirdek işgücü ile işletmenin piyasadaki rekabet gücüne göre geçici, kısmi süreli veya diğer atipik istihdam biçimleriyle çalışmakta olan çevresel işgücünden oluşmaktadır. Çevresel işgücü piyasa koşullarında yaşanan değişime göre işe alınıp çıkarılmaktadır. Dolayısıyla bu

³⁹⁰ SOYAK; s. 269.

³⁹¹ SAPANCALI; s. 96-97.

³⁹² Renee PREDERGAST, Frances STEWART; **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**. Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.57.

³⁹³ SOYAK; s. 269.

grupta yer alan işgücü piyasa istikrarsızlıklarından da en çok etkilenen kesimi oluşturmaktadır³⁹⁴. Üretim sürecinin yerelleşmesi ve taşeronlaşmanın artması ile çevresel işgücü de artmıştır. Taşeronlaşma düşük işgücü maliyetlerinin olduğu ülkelere yönelik gerçekleşmekte ve taşeron işçiler genellikle sigortasız ve geçici olarak çalıştırıldığı için işgücü maliyetleri azaltılmaktadır. İstihdamın bu şekilde maliyetler esas alınarak oluşması ve dağınık işgücü piyasası dolayısıyla çalışanlar da örgütlenememektedir³⁹⁵.

Enformel ekonomi giderek eşitsizliklerin artmasına neden olmaktadır. Eşitsizliğin temel nedeni işgücü piyasasının heterojenleşmesi ve çalışanların pazarlık güçlerinin farklılaşması ve sermaye karşısında pazarlık gücünün yitirilmesidir³⁹⁶. Enformel sektörün yaygınlaşması ve formel sektörün enformelleşme eğilimi içine girmesi birçok kişinin formel sektörde işini kaybetmesine neden olmuş ve çalışma koşulları gerilemiş ve çalışanlar yoksullaşmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ücret ve çalışma koşulları kötü olsa bile herhangi bir işe sahip olmak işsiz kalmaktan daha iyi bir seçenek olarak görülmeye başlanmıştır³⁹⁷. Dolayısıyla çalışanlar çalışan yoksul da olsalar, işgücü piyasasında kalmayı tercih etmektedir. Bunun yanı sıra ücretlerin düşük olması, çalışanların ve ailelerinin gereksinimlerini karşılamalarına yetmemektedir.

Bunun yanı sıra çalışanların yoksulluğuna yol açan birçok neden bulunmaktadır. Her ülkenin farklı ekonomik, sosyal ve kültürel yapıları sahip olması yoksulluğun farklı algılanmasına yol açabilmektedir. Ülkemizde ekonomik yapının uzun yıllar tarıma dayalı olması ve tarım dışında iş ve gelir elde etme olanağının bulunmaması temel yoksulluk nedeni olarak görülmüştür. Tarım kesiminde sosyal güvenceden yoksun olarak çalışılması ve işlerin çoğunlukla geçici ve mevsimlik nitelikte olması yoksulluğu artırmıştır. 1980 yılı sonrası Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve serbest piyasa ekonomisi uygulamaları ile faiz,

³⁹⁴ SOYAK; s. 280.

³⁹⁵ A.k.; s. 281.

³⁹⁶ T. ERDUT; s. 23.

³⁹⁷ GÜNDOĞAN; s. 24–25.

enflasyon ve borçlanma sorunu yoksulluğun artmasına neden olmuştur. Bununla birlikte sosyal, politik ve kültürel yönden yozlaşmayı da getirmiştir³⁹⁸.

Türkiye’de yoksulluk dünyada yaşanan gelişmelere paralel biçimde ve özellikle de kırsal alanda artmaktadır. TÜİK’in 2008 yılında yapmış olduğu yoksulluk araştırmasında kırsal alandaki yoksulluk oranlarının kentlerden daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin kentlerde yoksulluk oranı yüzde 9,38 iken, kırsal kesim için bu oran yüzde 34,62’ye yükselmektedir. Bu oranlar yoksulluğun kırsal kesimde yoğunlaşmakta olan bir sorun olduğunu göstermektedir³⁹⁹. Kırsal alanda yoksulluk açık ve gizli işsizlik oranlarında artış ve gelir düzeylerinde azalma ile somutlaşmaktadır.

Yoksulluğun düzeyini belirleyen etkenlerden biri kırdan kente doğru yaşanan göçlerdir. Kırsal kesimdeki yoksulluk nedeniyle kente itilen kitleler burada da yetersiz istihdam artışları nedeniyle enformelleşmektedir. Buna bağlı olarak ülkemizde kentsel yoksulluk kırsal yoksulluk ile ilişkili olarak değerlendirilebilmektedir. Buna göre, kentlere doğru göçün hızlanması, yoksulluğu artırmaktadır⁴⁰⁰.

Tarım kesiminden tasfiye edilmiş önemli bir oranda işgücü, kente göç ettiğinde istihdam olanağı bulamadığı için ya enformel sektör içinde kendine yer bulabilmekte ya da çalışma hayatından dışlanmaktadır. Bu koşullarda hem yoksulluk ve yoksunluk içinde kalmakta, hem de sosyal dışlanmaya maruz kalmış olan büyük bir kesimi oluşturmaktadırlar.

Formel sektörde istihdam olanağının sınırlı olması, devletin ekonomik yaşamdan çekilmesi ile kamu istihdamında yaşanan daralma, enformel istihdamda

³⁹⁸ A.k.; s. 38.

³⁹⁹ Bülent GÜLÇUBUK, Nurettin YILDIRAK, Nuray KIZILASLAN, Dilek ÖZER, Mustafa KAN, Arzu KEPOĞLU; “Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Politika Değişimleri,” s. 13. [http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e443d6819ae22b2_ek. \(05.02.2011\)](http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e443d6819ae22b2_ek. (05.02.2011))

⁴⁰⁰ Fikret ŞENSES; **Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk**. İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 161.

artış, sosyal politikaların özelleşmesi, nüfus artışı ve kentleşmenin hız kazanması gibi nedenlerle ülkemizde yoksulluk da hızla artmaktadır⁴⁰¹.

Enformel sektörde yer alan en yoksul kesimin büyük bir çoğunluğunu ücretsiz aile çalışanları, düşük ücretle çalıştırılan kadınlar ve çocuklar oluşturmaktadır. Türkiye’de ev kadınları kentsel yoksullar arasında en önemli paya sahip olan grubu oluşturmaktadır. Çalışan yoksulların yüzde 85,12’si ücretsiz aile çalışanıdır ve kırsal kesimdeki çalışan yoksullar arasında en yüksek orana sahip olanlardır. DB hiçbir ülkenin ekonomik büyüme olmadan yoksulluğu yenemeyeceği görüşündedir⁴⁰².

Kentlerde yaşanan yoksulluklar sosyal dışlanmayı da içermektedir. Sosyal dışlanma kişilerin yaşadıkları toplumdaki ekonomik ve sosyal olanaklardan yararlanamamasıdır. Yoksullar eğitim, sağlık ve kamusal hizmetlere erişme gibi haklardan yararlanmada toplumdaki diğer kişilere göre dezavantajlı konumdadırlar⁴⁰³. Dolayısıyla yoksullar sosyal dışlanmayı en hissedilir şekilde yaşayan kesimi oluşturmaktadır.

Bu anlamda yoksulluk ve eşitsizlik toplumsal yaşama katılma ve bunun sürdürülmesi için engel oluşturmakta ve sosyal dışlanmaya yol açmaktadır⁴⁰⁴. Ancak yoksulluk ve sosyal dışlanma süreci birbiri ile ilişkili olmasına ve hatta yoksullukların sosyal dışlanmayı ortaya çıkarmasına rağmen farklı oldukları nokta bulunmaktadır. Yoksulluk özellikle bölüşüm sorunuyla ilgiliyken, sosyal dışlanma sosyal katılım ve toplumsal bütünleşmenin olmamasından kaynaklanan sorunlarla ilgilidir⁴⁰⁵.

İşgücü piyasası açısından dışlanma istihdamdan dışlanma anlamına gelmektedir. Uzun süreli işsizler ve güvencesiz işlerde çalışanlar istihdamdan

⁴⁰¹ ŞENSES; **Yoksulluk**, s. 322.

⁴⁰² Ayşe Meral UZUN; “ Yoksulluk Olgusu ve Dünya Bankası,” **Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF Dergisi**, C. 4, S. 2, 2003, s.160.

⁴⁰³ Ahmet KIZILKAYA, Emir OSMANOĞLU; **Türkiye’de Yoksulluk Algısı Araştırması**. Cansuyu Derneği Yayınları, Ankara, 2010, s. 5.

⁴⁰⁴ SAPANCALI; s. 54.

⁴⁰⁵ ÖZTÜRK, ÇETİN; s. 2670.

dışlananlar olarak değerlendirilebilir. Bunların yanı sıra işgücü piyasasının dışında kalan ev kadınları, öğrenciler, yaşlılar ve emeklilerde istihdamın dışındadır. İstihdam olanağının giderek azalması çalışanların ücret, çalışma koşulları ve sosyal koruma ile ilgili pazarlık güçlerinin azalmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla işgücünün sermaye karşısında pazarlık gücünü yitirmiş olması sadece enformel işler arasında seçim yapabilmeleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak, sadece ekonomik büyümenin sağlanması değil, aynı zamanda istihdamın artırılması da yoksulluğun azaltılması için önem taşımaktadır⁴⁰⁶. İş ve gelir elde edilerek insan onuruna yaraşır yaşam koşullarının sağlanması yoksulluğun azaltılması için bir gerekliliktir⁴⁰⁷.

⁴⁰⁶ Recep KAPAR; “ Uygun İş Bağlamında Çalışan Yoksullar”, s. 186.

<http://www.iudergi.com/index.php/sosyalsiyaset/article/view/217/205>(10.06.2011)

⁴⁰⁷ A.k.; s. 187.

SONUÇ

Gelişmiş ülkelerde istihdamın tarımdan sanayiye, sanayiden hizmetlere doğru gerçekleşen dağılımının, Türkiye’de tarım sektöründen, hizmetler sektörüne doğru gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum, işsizlik sorununu derinleştirmiş ve yapısal bir nitelik kazanmasına neden olmuştur. Bu nedenle, tarımsal istihdamın hızlı bir şekilde azalması işsizlikteki artışın temel nedeni olmadığı gibi, bu durum yapısal bir dönüşümü de göstermemektedir.

Türkiye’de işsizlik sorunu istihdam yaratılması konusundaki güçlüklerden kaynaklanmaktadır. Tarımsal istihdamın sürekli bir azalma içinde olmasına rağmen ülkemizde yaşanan işsizliğin temel nedeni bu azalma değil, küreselleşme ile değişen üretim yapısı ve buna bağlı olarak istihdam yaratılmasında karşılaşılan sorunlardır. Bir başka deyişle, tarımsal istihdamın azalması sağlıklı bir yapısal dönüşüm olarak değerlendirilemeyeceği gibi, işsizliğin temel nedeni olarak da görülemez.

Bu anlamda, tarımın istihdamdaki payında yaşanan azalma yapısal bir dönüşüm sonucu değildir. Gerçekten, son yıllarda ekonomi büyüme eğilimi içinde olmasına rağmen yeterli istihdam yaratılamamakta ve işsizlik azaltılamamaktadır. Sağlıklı büyümenin kaynağı temelde yurtiçi tasarruf ve birikimler olması gerektiği halde, dış borçlarla ve teknolojik olarak dışa bağımlı bir sanayi yapısıyla sağlanan büyüme ile istihdam yaratılabilmesi ve işsizliğin azaltılması güç görünmektedir.

Türkiye’de tarım sektöründe yaşanan değişimler yapısal uyum politikalarının bir sonucudur. Tarım sektörünün çokuluslu sermayeye açılması üretici küçük köylünün tarımla olan bağının kopmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Türk tarımı açısından karşılaşılan en önemli sonuç, nüfusun gıda gereksinimini karşılayabilme özelliğini artık yitirmiş olmasıdır. Ekonominin dışa açılma süreci üretim ve istihdam kayıplarının yanı sıra gelecekte nüfusun beslenmesini de tehlikeye atabilecek niteliktedir.

UPF ve DB Türkiye’de uygulanmakta olan tarım politikalarının bir sonucu olan tarımsal istihdamın tasfiyesinin küresel piyasaya ucuz işgücü sağlanması amacına hizmet etmekte olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra Türkiye gibi geleneksel yapıdaki küçük aile işletmelerin yaygın olduğu ülkelerde devlet düzenleyici olarak piyasaya girmemişse tarımsal piyasalar eşitsiz ilişkilere dayanacaktır. DGD sistemi ile üretimden uzaklaştırılan çiftçi gelirden yoksun kaldığından tarım dışına itilmektedir. Dolayısıyla DGD sistemi tarımsal istihdamı hızlı bir şekilde azaltan bir sonuç ortaya çıkarmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde işsizliğin belli düzeylerde tutulabilmesinde kitlesel üretim yönteminin ve ulus devletlerce uygulanan sosyal politikaların büyük etkisi olmuştur. Geçmişte düşük düzeylerde olan işsizlik oranları, özellikle 1970’li yıllardan itibaren hızlı ve sürekli bir artma eğilimine girmiştir.

Günümüzde formel istihdamın daralması, enformel sektörün genişlemesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Enformel sektörün genişlemesi ile işgücü piyasasında var olan eşitsizlikler ve güvencesizlikler giderek artmıştır. Çalışanların birçoğunun yeterli gelir olanağından yoksun olan çalışan yoksulları oluşturması birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Küreselleşme ile yaşanmakta olan süreç bugüne kadar hiç olmadığı ölçüde hem eşitsizlikleri, hem de yoksullukları artırmıştır.

Ülkemizde dış ticaretin serbestleştirilmesi ve doğrudan yabancı sermaye akımlarının hızlanması ile birlikte ekonomik büyümenin sağlanması ve istihdamın yaratılması dışa bağımlı bir nitelik kazanmıştır. Aynı zamanda uluslararası sermaye akımlarının yoğunlaşması sonucu finansal krizler de daha sık görülmeye başlanmıştır. Finansal serbestleştirme ve sermaye hareketleri işgücü piyasası üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır. Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, krizlerden çıkış için uluslararası kredi kuruluşları tarafından benimsenen önlemler, yapısal uyum politikalarının bir aracı olmakta ve tarımın küresel ekonomi ile eklemlenmesine hizmet etmektedir. Bu bağlamda yaşanan krizlerin yaratmış olduğu en büyük sonuç Türkiye’nin dışa bağımlılığının artırmış olmasıdır. Ayrıca ekonomik

krizler sonucunda alınan önlemler tarımsal yapıların dönüştürülmesi ve tarım işgücünün tasfiyesi için de bir araç olmuştur.

Ülkemizde de küresel ekonomiyle eklemlenme yapısal uyum politikaları ile gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda, yapısal uyum politikaları, tarımsal istihdamın azalmasının gerisinde yatan temel gerekçelerden bir diğerini oluşturmaktadır. Yapısal uyum sürecinde Türkiye tarımı yeniden yapılandırılmaktadır. Çokuluslu sermaye egemenliğinde oluşturulan bu yeni yapıda köylü ancak sözleşmeli üretici veya bağımlı işçi olarak rol alabilecektir. Bunun için küçük köylülüğün tasfiyesi gerçekleştirilmektedir.

Günümüzde Türkiye işgücü piyasasının çevresel işgücü piyasası niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye’de artık istihdamın çok az kısmı formel olarak gerçekleşmekte ve büyük çoğunluğunu ise enformel istihdam oluşturmaktadır. Oysa işsizliğin azaltılması için sürdürülebilir bir büyümenin ve yeterli istihdam olanaklarının yaratılması gerekmektedir. Buna ek olarak eşitsizlik, güvencesizlik eğretilik ve yoksulluğun azaltılması için insan onuruna yaraşır çalışma koşullarının yaratılmasını sağlayan sosyal politikalar geliştirilmelidir.

Yararlanılan Kaynaklar

ACAR Mustafa; “Fiyat Desteğinden Doğrudan Desteğe: Dünya’da Tarımsal Destekleme Politikalarında Yeni Yönelimler”, **Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Şubat 2003, s. 101–116.

AKSOY M. Ataman, FRANCIS Ng; “The Evoluation of Agriculturel Trade Flows”, Policy Research Working Paper 5308, **The World Bank Development Research Group, Trade and Integration Team**, May 2010.

ANSAL Hacer, KÜÇÜKÇİFTÇİ Suat, ONARAN Özlem, ORBAY Benan Zeki; **Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik**. Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2000.

ATILGAN Gökhan; “İşsizlik: Devlet ve Sermaye İçin Hem Tehdit, Hem Fırsat,” **Petrol-İş Yıllığı 2000–2003**, s. 125–148.

AY Ahmet, KARAÇOR Zeynep; “2001 Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Krizden Büyümeye Geçiş Üzerine Bir Tartışma”, s. 67–86.
http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Ahmet%20AY%20-20Zeynep%20KARA%C3%87OR/AY,%20AHMET.pdf(30.05.2010)

AYDEMİR Fatih; “21. Yüzyılda Sendikal Örgütlenme Sorunu ve Yeni Sendikal Stratejiler,” 15 Ekim 2003. http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=293 (20.04.2011)

AYDEMİR Cahit, PIÇAK Murat; “ Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım- Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri”, http://www.dicle.edu.tr/suryayin/zgegitimder/tam_metinler/10pdf/10_10_Aydemir_Picak.pdf (17.06.2011)

AYDOĞMUŞ Osman; “ Tarımdaki Çözülmenin İşsizlik Üzerine Etkileri ve Çözüm Önerileri”, **TİSK**, Nisan 2009.

http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=2351.(08.10.2009)

AYSU Abdullah; “Piyasa ve Küçük Köylülük”, **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 223–235.

Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu(BSB); “IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998- 2008, Farklı Hükümetler Tek Siyaset ”. **2006 Yılı Raporu**.

<http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org> (17.01.2010)

Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu; “2007 İlyazında Dünya ve Türkiye Ekonomisine Bakış,” **2007 Yılı Raporu**, Ankara, Haziran 2007.

<http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org> (12.10.2010)

Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu; **2008 Kavşagında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum**. Bağımsız Sosyal Bilimciler, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

BAŞKAYA Fikret; **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**. İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

BAYRAÇ H. Naci, YENİLMEZ Fusun; “Tarım Sektörünün Yapısal Analizi ve Avrupa Ortak Tarım Politikası”.

<http://www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/Naci2.doc> (10.11.2009)

BİÇERLİ Mustafa Kemal; İşsizlikle Mücadelede Aktif İstihdam Politikaları.

Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2004.

BORATAV Korkut; **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002**. İmge Kitabevi Yayınları, 7. Bası, Ankara, 2003.

BORATAV Korkut; “Tarımsal Fiyatlar, **İstihdam** ve Köylülüğün Kaderi”, **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 9–23.

BORATAV Korkut; “2000/2001 Krizinde **Sermaye** Hareketleri,” **Mülkiye Dergisi**. C: XXV, Sa: 230, s. 207–220.

BORATAV Korkut; **Yeni Dünya Düzeni Nereye?** İmge Kitabevi, Ankara, Haziran 2000.

ÇELİK Abdulhalim; Küreselleşme Sürecinde Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Dönüşümü ve Türkiye. **Kamu-İş Yayını**, Ankara 2002.

DEMİRCİ Sevinç; “Doğrudan Gelir Sistemi ve Uygulamalar: Literatür İncelemesi”, Ankara, Mayıs 2000, s. 1–56.

<http://www.aeri.org.tr/PDF/40-PRDGDLt.pdf> (07.05.2011)

DERNEK Zeynep; **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**. Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 56, Isparta, 2005.

Devlet Planlama Teşkilatı(DPT); İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1968-1972), **Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayını**, Ankara.

Dış Ticaret Müsteşarlığı; “Ülkemizin Dış Ticaretinin Yapısal Değişimi”. www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/.../ulkyap.doc (Erişim: 04.03.2010)

DİNLER Zeynel; **Tarım Ekonomisi**. Ekin Kitabevi, Bursa, 1996.

DOĞRUEL Fatma; **Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye**. İstanbul Ticaret Odası Yayını, Yayın No: 29, İstanbul, 1993.

DOLUN Leyla, ATİK A. Hakan; “Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları”, **Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü**. Ankara, Ekim 2006.

ECEVİT Mehmet C. , KARKINER Nadide, BÜKE Atakan; “Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine”, **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 41–61.

EKİN Nusret; **Küresel Bilgi Çağında Eğitim-Verimlilik-İstihdam**. İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 1997.

ERDOST Muzaffer İlhan; “Yabancılara Toprak Satışı”, **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 107–174.

ERGİN Gürol, EYİCİL Zehra; “Türkiye Tarımı ’99”, **Mülkiye Dergisi**. C. XXIII, Sa: 217, Ankara, 2009, s. 287–302.

ERGİN Gürol, EYİCİL Zehra; “Türkiye Tarımı 2000”,
http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=8873&tipi=38&sube=0
(20.01.2010)

ERDUT Tijen, “İşgücü Piyasasında Enformelleşme ve Kadın İşgücü”, **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, C. 6, No. 3, 2005, s. 11–51.

ERDUT Tijen; “Çalışma Yaşamında Esneklik ve Kuralsızlaştırma,” **TÜHİS Dergisi**, C. 18, Sa. 4, Ankara, Kasım 2003, s. 8–35.

ERDUT Zeki; “Enformel İstihdamın Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkileri”, **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, Ocak 2007, s. 53–82.

ERDUT Zeki; **Rekabetin İşgücü Piyasasına Etkisi**. TÜHİS Yayını, İzmir, 1998.

ERSEL Birsen; **Türkiye’de İşsizlik ve İşsizlik Sigortası**. Dilek Ofset Matbacılık, İstanbul, 1999.

ERTUĞRUL Cemil; “Küreselleşme Sürecinin ve AB Tarım Politikalarında Gelişmelerin Türk Tarımına Olası Etkileri,” **Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s. 233–251.

FISLOW Albert; “Review of Handbook of Development Economics,” **Journal of Economics Literature**. No. XXIX, December 1991, s. 1728–1737.

Friedrich Ebert Vakfı; Dünya Ticaret Örgütü’nün Tarım Anlaşması ve Türkiye. Ekonomi Forumu Dizisi, İstanbul, Aralık 1998.

GERAY Cevat; “Türkiye’de Kırsal Gelişme Yöneltilerinin Dayanması Gereken Toplumsal, Ekonomik ve Tüzel Temeller,” **Mülkiye Dergisi**. C. XXIII, Sa: 217, Ankara, 2009, s.119–140.

GÜÇLÜ Sami, BİLEN Mahmut; “1980 Sonrası Dönemde Gelir Dağılımında Meydana Gelen Gelişmeler,” **Yeni Türkiye Dergisi**. Sa: 6, Eylül-Ekim 1995, s. 160–171.

GÜDER Gökhan; “Tarım Alanında Türkiye-AB İlişkileri ve Gümrük Birliğinin Türk Tarım Sektörüne Etkileri,” **Küreselleşme ve Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s. 99–117.

GÜLER Birgül Ayman; **Yeni Sağ ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarılama Politikaları 1980–1995**. İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, Mayıs 2005.

GÜLÇUBUK Bülent, YILDIRAK Nurettin, KIZILASLAN Nuray, ÖZER Dilek, KAN Mustafa, KEPOGLU Arzu; “Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Politika Değişimleri”, s. 1–19.

[http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e443d6819ae22b2_ek. \(05.02.2011\)](http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e443d6819ae22b2_ek. (05.02.2011))

GÜNAYDIN Gökhan; “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Tarım Sektörünün Sosyolojik ve Ekonomik Dönüşümü,” **Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu; Bildiriler.** Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s. 1–32.

GÜNAYDIN Gökhan; “Türkiye Tarım Politikalarında Yapısal Uyum,” **Küresel - Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük.** Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 175–222.

GÜNDOĞAN Naci; **Yoksulluğun Değişen Yüzü Çalışan Yoksullar.** Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2007.

GÜNDÜZ Yılmaz; “ Türkiye’de Yoksullukla Mücadele Üzerine Bir İnceleme”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.5 S: 15, Kış 2006, s. 34–55.

GÜNŞOY Bülent; **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular.** Ekin Kitabevi, Bursa, 2004.

GÜRLER Arslan Zafer; **Tarım Ekonomisi.** Nobel Yayınları, Ankara, 2008.

GÖZTEPE Özay; “Küreselleşme Sürecinde Türkiye İşgücü Piyasası”, **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi.** Mart 2007, s. 81–118.

HOSSEINI Hamid; “Why development is more complex than growth: Clarifying some confusions,” **Rewiev of Social Economy.** Vol. LXL, No. 1, March 2003, s. 91–111.

ILO; Global Employment Trends, January 2009,
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_101461.pdf(03.01.2011)

KAPAR Recep; **Sosyal Korumanın İşgücü Piyasasına Etkisi**. DİSK Birleşik Metal İş Yayını, İstanbul 2005.

KAPAR Recep; “Esneklik/ Eğretilişme: Enformelleşme”,
<http://www.sosyalkoruma.net/pdf/Enformelistihdam2.pdf> (16.07.2011)

KAPAR Recep; “Uygun İş Bağlamında Çalışan Yoksullar”, s. 185–204.
<http://www.iudergi.com/index.php/sosyalsiyaset/article/view/217/205> (10.06.2011)

KAPLAN Muhittin; **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**. Ekin Kitabevi, Bursa 2004.

KARLUK Rıdvan; **Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim**. İstanbul, Beta, 6. Bası, 1999.

KAYA Muammer; “Türkiye’nin İstihdam İşgücü İşsizlik Değerlendirmesi”,
Üniversite ve Toplum Dergisi, Eylül 2006, Cilt 6, Sayı 3.
<http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=276>(17.12.2008)

KAYMAKÇI Mustafa; “Emperyalizm Kısacasında Türkiye Tarımı”,
<http://www.ziraat.ege.edu.tr/~kaymakci/tarim/09.pdf> (08.05.2011)

KAZGAN Gülten; **Tarım ve Gelişme**. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Aralık 2003.

KAZGAN Gülten; **Küreselleşme ve Ulus Devlet Yeni Ekonomik Düzen Ne Getiriyor? Ne Götürüyor? Nereye Gidiyor?** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 5. bası, İstanbul, 2009.

KAZGAN Gülten; **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, Eylül 2009.

KENDİR Hülya; “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım Reformu”, **Praksis**, Sayı: 9, Kış-Bahar 2003. s.277–300.

KEPENEK Yakup, YENTÜRK Nurhan; **Türkiye Ekonomisi**. Remzi Kitabevi, 15. Basım, 2004.

KIZILKAYA Ahmet, OSMANOĞLU Emir; **Türkiye’de Yoksulluk Algısı Araştırması**. Cansuyu Derneği Yayınları, Ankara, 2010.

KİBRİTÇİOĞLU Aykut; “Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969–2001,” s. 1–17.

<http://129.3.20.41/eps/mac/papers/0401/0401008.pdf> (10.03.2011)

KONGAR Emre; **21. Yüzyılda Türkiye**. Remzi Kitabevi, 1. Basım, İstanbul, 1998.

KORAY Meryem; **Sosyal Politika**. Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.

KÖSE Ahmet H. , ŞENSES Fikret, YELDAN Erinç; **İktisat Üzerine Yazılar Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**. Prof. Dr. Korkut Boratav’a Armağan, 2. Baskı, İletişim, 2003.

KÖSTEKLİ İlyas; “Bütünsel Kalite Yönetiminin İşçi-İşveren İlişkileri Üzerine Etkileri,” **Petrol-İş 1997–1998 Yıllığı**, Mart 2000, Yayın No: 58, İstanbul.

KÖYMEN Oya; “Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar-Üretenler-Patronlar”, **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 25–39.

KUTAL Gülten, BÜYÜKUSLU Ali; **Çokuluslu Şirketler ve İnsan Kaynakları Yönetimi**. Der Yayınevi, İstanbul, 1996.

LORDOĞLU Kuvvet, Mete TÖRÜNER, ÖZKAPLAN Nurcan; **Çalışma İktisadi**. Beta Basım Yayın, 3.bası, İstanbul, 1999.

LORDOĞLU Kuvvet, MİNİBAŞ Türkel ile ortak çalışma; **Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi**. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayını; Ağustos 1999.

McGREGOR Sue; “Structural adjustment programmes and human well- being”, **International Journal of Consumer Studies**. Vol. 29, No. 3, May 2005, s. 170–180.

MÜSİAD; “Türkiye Ekonomisi 2009 İkinci Bölüm: Milli Gelir ve İstihdam”, **Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği Yayını**.
http://www.musiad.org.tr/img/yayinlarraporlar/arastirma_raporlari_59_02.pdf
(15.04.2010)

MÜTEVELLİOĞLU Nergis, ZANBAK Mehmet, MERT Mehmet; “İşsizlik Üniversiteli Gençlik ve Gelecek: Bir Alan Araştırmasının Bulguları”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2010, s. 207–229.

OKUMUŞ Şaduman; **Dünyada ve Türkiye’de Mikro Finansman ve Yoksulluğun Azaltılması**. İstanbul Ticaret Odası Yayını, Yayın No: 2010-31, İstanbul 2010.

ORAL Necdet; “IMF ve Dünya Bankası Programının Sonucu: Tarım Çözülüyor”,
http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=7141 (07.02.2010)

ORAL Necdet; “Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme”, **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 325–343.

OSLINGTON Paul; “History of development economics”, **The Pakistan Development Review**. Vol. 32, No. 4 Part II, Winter 1993, s. 631–636.

OYAN Oğuz; “IMF ve Dünya Bankası’nın Tarım Reformu”, **Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**. Mülkiye Yayını, C. XXXIII, S: 262, Bahar 2009, s. 237–253.

ÖZGEN Neşe; “Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletlerin Kalkınma Politikaları ve Bölgesel Kalkınmada Yeni Kavramlar,” **Tarım Ekonomisi Dergisi**, S. 11, 2005, s. 51-59.

ÖZKALE Lerzan, KAYALICA Özgür; **Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi**. Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 2008.

ÖZKAPLAN Nurcan; “Türkiye İşgücü Piyasasının Dönüşümü (1980–2007)”, s. 1–38.<http://www.keig.org/raporlar/Isgucu%20Piyasasinin%20Donusumu.doc>(08.04.2010)

ÖZKAYA Tayfun; “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Tarım Sektörünün Sosyolojik ve Ekonomik Dönüşümü”, **Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu, Bildiriler**. Gaziantep, 26–28 Haziran 2003, s. 33–53.

ÖZKAYA Tayfun, GÜNAYDIN Gökhan, BOZOĞLU Mehmet, OLAN Emine, SAYIN Cengiz; “ Tarım Politikaları ve Tarımsal Yapıdaki Değişimler”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi** s. 7.

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/2fcc8cfe1fa4c77_ek.pdf (15.06.2011)

ÖZTÜRK Fahriye; **Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi**. Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 2008.

ÖZTÜRK Mustafa, ÇETİN Başak Işıl; “Dünya ve Türkiye’de Yoksulluk ve Kadınlar,” **Journal of Yaşar University**,S. 3, s. 2661–2698.

PASECKI Ryszard, WOLNICKI Miron; “The evolution of development economics and globalization,” **International Journal of Social Economics**. Vol. 31, No. 3, 2004, s. 300–314.

PREDERGAST Renee, STEWART Frances; **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**. Yapı Kredi Yayınları, 1995.

SAATÇIOĞLU Cem, GÖVDERE Bekir; “Küreselleşme, Teknoloji ve Ticaret ile İşsizlik Arasındaki İlişkiye Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İktisat Dergisi**, Yıl: 2001, Sayı. 416, s. 40–44.

SAPANCALI, Faruk; **Sosyal Dışlanma**. Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2005.

SAYIN Cengiz, TUFAN Ayhan; “Türkiye ve Avrupa Birliği’nde İzlenen Tarım Politikaları: Başlıca Kısıtlar, Farklılıklar ve Uyum Önerileri”,
[http://www.cengizsayin.com/YAYINLAR/AB_POLITIKA_\(TOKAT\).pdf](http://www.cengizsayin.com/YAYINLAR/AB_POLITIKA_(TOKAT).pdf)
(15.04.2011)

SOYAK Alkan; **Küreselleşme İktisadi Yönelimler ve Sosyopolitik Karşıtlıklar Ekonomi Politik**. Om Yayınevi, İstanbul, 2002.

SOYAK Alkan, EROĞLU Nadir; “Türkiye’nin Kalkınma Anlayışının Dönüşümünde IMF-Dünya Bankası Yapısal Uyum Politikalarının Rolü”,
<http://mpira.ub.uni-muenchen.de/11466/> (20.08.2010)

STEDILE Joao Pedro; “Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı”, **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Mülkiye Yayını, Gıda ve Köylülük**. C. XXXIII, Sa: 262, Bahar 2009, s. 99–105.

STIGLITZ Joseph E.; “An Agenda for the New Development Economics”, **United Nations Research Institute For Social Development (UNRISD)** 7–8 September 2001, Cape town, South Africa, s.1–9. <http://www.unrisd.org> (10.11.2010)

SUIÇMEZ Baki Remzi; “Tarım Sektöründe Özelleştirme Dönemi”, **Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi**, Yıll, sayı 3–4, Kasım 2000, s. 32–36

ŞAHİNÖZ Ahmet; **Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz**. İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001.

ŞEN Ali; “Washington Konsensüsü ve Gelişmekte Olan Ülkeler Sorunları: Eleştirel Bir Değerlendirme,” **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Yayını**, C. 10, Sa: 2, 2005, s. 188–200.

ŞENKAL Abdülkadir, BÜLBÜL Yaşar; “Kalkınma İktisadı ve Sosyal Yapılar Piyasa ve Sosyal Yapıların Çözünürlüğü”, **Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi**. Sa: 4, 2007, s. 91–116.

ŞENSES Fikret; “Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?” **Economic Research Center, Working Paper in Economic**, 04/09, August 2004, s. 1–27.

ŞENSES Fikret; **Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk**. İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

TALAS MUSTAFA; “Türk Tarımının Küreselleşmesi ve Ortaya Çıkardığı Toplumsal Problemler”, **Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks**, Vol.1 No:1, 2009, s. 107–121.

TATLIDİL Ercan; “Türk İşgücünün Yapısı ve Avrupa Birliği İstihdam Politikaları”, s. 1–14. http://eab.ege.edu.tr/pdf/2_2/C2-S2-M1.pdf(10.03.2011)

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı; II. Komisyon, “Tarımsal Yapıda Değişme ve Gelişmeler”, **II. Tarım Şurası**, s. 1–77.

<http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/2.komisyon.pdf> (8.12.2009)

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı; “VII. Komisyon Tarımsal Girdi ve Desteklemeler”, **II. Tarım Şurası**, s. 1–76.

<http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/7.komisyon.pdf>(01.03.2011)

T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK); İstatistik Göstergeler 1923–2008. Ankara, 2009.

TEMİZ Hasan Ejder; **Küreselleşmenin Sosyal Boyutları ve Türkiye Açısından Etkileri**. Birleşik Metal İşçileri Sendikası Yayını, İzmir, 2004.

TOPUZ Hüseyin; “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923–1950)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını**, C. 12, Sa: 3, 2007, s. 367–380.

TOKSÖZ Gülay; **Türkiye’de Kadın İstihdamının Durumu**. Uluslararası Çalışma Örgütü, Ankara, 2007.

Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği(TÜSİAD), **Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik**. Aralık, 2002.

TÜİK; Hanehalkı İşgücü Anketleri, “İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İktisadi Faaliyet Kolları”, <http://www.tuik.gov.tr>.

TÜRKÖLMEZ Mehmetcan; **Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve İşsizlik**. Dokuz Eylül Üniversitesi,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2007.

TÜYLÜOĞLU Şevket, ÇEŞTEPE Hamza; **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**. Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, s. 40.

TOKSÖZ Gülay, ÖZŞUCA Şerife Türcan; “Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri”,

<http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/86/339.htm?show> (08.06.2011)

TÜSİAD; **Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik**. TÜSİAD Yayın No:12-354, İstanbul, Aralık 2002.

TÜYLÜOĞLU Şevket; “Küreselleşme Sürecinde Kalkınma Politikaları ve Devletin Zayıflayan Rolü”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Yayını**, C. 9, Sa: 1, 2004, s. 257–280.

UYANIK Yücel; “ Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları”, **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi** S. 10/2, 2008, s. 209–224.

UYGUR Ercan; “2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri Üzerine Değerlendirmeler”, **Mülkiye Dergisi**. C. XXV, Sa: 227, s. 37–70.

UZUN Ayşe Meral; “ Yoksulluk Olgusu ve Dünya Bankası,” **Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF Dergisi**, C. 4, S. 2, 2003, s.155–173.

UZUNOĞLU Sadi, ALKİN Kerem, GÜRLESEL Can Fuat, CİVELEK Uğur; **Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma**. İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 2000.

YAVİLİOĞLU Cengiz; “ Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri (Eleştirel Bir Yaklaşım)”, **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**. C. 3, Sa: 2, 2002, s. 49–70.

YAVUZ Ayşe, BIÇAK C. ; “ Türkiye’de Yabancıların Taşınmaz Mal Edinim Politikası ve Endişeler”, **TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri 11. Türkiye Harita ve Bilimsel ve Teknik Kurultayı**, Ankara, 2-6 Nisan 2007, s. 1- 21.

YELDAN Erinç; **Küreselleşme Kim İçin?** Yordam Kitap, İstanbul 2008.

YILDIZ Metin; **Küreselleşme ve Türk İşgücü Piyasasının Yapısı**. Dokuz Eylül Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),2006.

YILMAZ Hasan, DEMİRCAN Vecdi, DERNEK Zeynep; “Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları (Isparta İli Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme)”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**. Sa: 9, 2008, s. 248–265.

YOMRALIOĞLU Tahsin, ÇETE M. ; “Türkiye için Sürdürülebilir Bir Arazi Politikası İhtiyacı” s. 1–8

http://www.hkmo.org.tr/resimler/ekler/AMFD_125_ek.pdf(12.06.2011)

YUMUŞAK İbrahim Güran, BİLEN Mahmut; “Gelir Dağılımı- Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Yıl: 1, Sa: 1, 2000, s. 77–96.

YÜCEOL Hüseyin Mualla; “ Türkiye’de Bölgesel İşgücü Hareketleri, İşsizlik ve Ekonomik Kalkınma”, **İş Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, Cilt 9, S. 1, Ocak 2007, s. 108- 125.

ZEYNELOĞLU Sinan; “Türkiye’deki Tarımsal İstihdamın Gerçek Boyutu: Doğru Yorumlar İçin Doğru Veriler”,

http://www.tuik.gov.tr/ias/ias09/bildiriler/I_OTURUM/sinan1.pdf (05.02.2010)

World Bank; International Bank for Reconstruction and Development; **Third Annual Report 1947–1948**.

http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2000/02/28/000178830_98101911112816/Rendered/PDF/multi_page.pdf (20.04.2010)

WORLD BANK; World Development Report 2008, Agriculture for Development. s. 1–32. www.worldbank.org (02.05.2011)

WORLD BANK; World Development Report 2009.www.worldbank.org (02.05.2011)